

БАЛЬЗАК

ЧАРОДІЙНА ШКІРА

ОНОРЕ ДЕ БАЛЬЗАК

ЧАРОДІЙНА ШКІРА

Л Ъ В І В

1 9 3 6

БІБЛІОТЕКА „ДІЛА“ Ч. 4.

ПЕРЕКЛАВ ВАСИЛЬ СОФРОНІВ.

ОБГОРТКА ІІ. КОВЖУНА

З друкарні Видавничої Спілки „Діло“ Львів, Ринок ч. 10..

АВТОР „ЧАРОДІЙНОЇ ШКІРИ”.

„Чародійна шкіра“ — перша з повістей Бальзака, що у переломовім для його праці 1830. році звернула увагу на нього як на великого письменника. Гете читаючи її подивляв силу вислову, хист, з яким автор умів використати чудовий елемент — так, щоб не перейти меж імовірного, ще й хвилювати читача страхітливим настроєм.

Від цієї повісті добре починати знайомість з одним із найбільших європейських повістярів, що поза самим прізвищем майже у нас невідомий. Бальзак починає тут першу сміливу подорож із світа уяви на землю, де почне змальовувати той другий світ — „людської комедії“, повний знемог, поривів, спокус та обовязків. Найдете в „Чародійній шкірі“ дуже людську ідею, що могла навідувати кожного з нас бодай раз: — якби то виглядало наше життя, коли б ми мали силу здійснювати вмить всі свої бажання. Життя могло б тоді бути прецікаве, але важко повірити в те, щоб могло воно тягтись безмежно і щоб кожне нове здійснене бажання не зміняло нас. Чи нема таких вибраниців долі, які мають все, чого забажають? А все-ж вони платять за здійснені ідеали та примхи тим, що в житті, найдорожче, — власною шкірою.

Коли перечитаємо довгий, подрібний життєпис Бальзака, мимохіть насувається нам думка, що пишучи „Чародійну шкіру“ він виліпетджував свій життєпис, відтворював трагедію, яку мусів згодом пережити.

Великий англійський державний муж Венямин Дізраелі у повісті „Контаріні Флемінг“ вклав у душу свого

IV

героя всі ті бажання, які згодом здійснив власним життям, коли покинув світ поетичної уяви, щоб стати провідником великої імперії. Бальзак у 31-ім році життя пише фантастичну повість, щоб до кінця своїх днів — рівно 20 літ — здійснювати свої ідеали перемішані з найтяжчими обовязками своєї буденщини.

Ще хлопчиною мріє він про славу і голосно повторяє своїй сестрі-повірници, що буде великий. Його батько — директор шпиталю в Тур передав своєму синові сильне здоров'я своєї довговічної селянської рідні, багату уяву та гумор. Великі тогочасні події ще зміцнюють молодечу уяву: — союзні війська займають Париж, Людовик XVIII. вертається на престол, сто днів Наполеона рішують про будучину імперії, Ватерльо, доба Реставрації.. До того прийдуть книжки і старовинний Париж. Батько Бальзака даремне буде пробувати зробити з молодого Оноре — правника. Ах! яке-ж це буде щастя для юнака, коли він після суперечки з батьком, дістане від нього скромненьку місячну платню — за кару, нехай спробує, як можна за це жити в Парижі!

Оноре Бальзак недолітком сказав собі, що буде письменником, ще й великим, більшим як усі дотеперішні французи, і не може уявити собі кращого життя як у мансардовій кімнатці в готеліку, з полищею на книжки, із столом на папери. Поза тими чотирма стінами простягається привабливий Париж, повний історичних споминів, таємних вуличок, прецікавих подій і людей, які живуть на нього, щоб їх воскресити словом. Виклади фільософії та літератури в університеті, старі книжки в антикварів над Сеною, перше любовне почування — як багато творчих спонук!

Заки ще Бальзак **став письменником**, уже заробляє першим як автор повістей. До численних повістей у романтичному стилі, фантастично-сентиментальних, які пише до спілки з іншими, під псевдонімом, він не признається. Це праця для проживку, механічна. Одного дня бачить, що писати тільки для заробітку — не виплачується; нема ча-

су на справжню творчу працю. А щоб творити по вподобі, треба мати гроші. У 1825. р. — коли має він 26 літ — виринає в нього думка стати водночас видавцем і друкарем. Хоче видавати дешеву бібліотеку класиків: від Ля-Фонтена та Молієра. Його рідня та вірна приятелька-опікунка пані Берні позичають йому гроші. Видавництво здійснене, але професійні книгарі бойкотують приватного підприємця. Три роки пізніше Бальзак залишається банкрутом з величезним довгом 75.000 франків — обовязками супроти ріжних своїх вірителів.

У ті часи банкротство не могло стати підставою до нового маєтку; довги треба було платити або йти до вязниці. Бальзак обіцює — собі та іншим — дотримати зобовязання. Наймає мале затишне мешкання в околиці Астрономічної Обсерваторії серед тихих шпитальних мурів і зелені, купує собі широкий білий халат, підперезується золотим ланцюгом, привязує до пояса золоті ножички, наче редактор міліонового щоденника і починає працювати.

Зовсім як доставець дерева або мяса, підписує він умови з видавцями на твори, які зобовязується постачати на означений речинець. Потребує грошей уже тоді, коли забирається до праці: раз для необхідної вигоди, другий раз для спокус і подорожей, в яких жінки грають чималу ролю. Вірить у свій талант і свої фізичні сили. Щоб заспокоїти всі потреби нараз, скороочує собі сон; вчасно вечеряє, кладеться спати, опівночі встає і пише до другого дня, часом без перерви 16 годин. Скидається на Вулькана і як вулькан викидає із себе призбирану ляльку. Перший його рукопис це тільки нарис; коли приходить коректа, щойно тоді починає він доповнювати текст, що розростається на берегах як фантастичний рисунок; при другій і третій коректі — те саме; за вічно нові поправки видавці стягають з нього величезні суми. Бальзак свариться, процесується, платить і продає заголовки нових творів, які заливають його уяву з нестримною силою.

Брандес влучно характеризує ту рису повістей Бальзака, що недостача грошей або змагання їх роздобути займають у нього першого таке велике місце; така була не тільки доба, в якій він живе, але теж один із найбільших проклонів його життя. Грошей було йому мало; він потребував капіталу; а з цим сплітались дві другі його змори на „к“: — книжки та кохання.

Життя пустельника в затишку, що працює напереміну як фанатик слави і як великий підприємець чергується в нього з життям товариської людини, яка хотіла б подобатись. Він негарний, присадкуватий, опасистий, неповоротний, але вражливий на жіночі приваби, жіночу добруту та лестку. Його сестра Лявра та її приятелька Карро, заміжня за артилерійським полковником в Ангulem, листуються з ним та стежать за його працею постійно. Крім перелетних знайомостей, три жінки звязані нерозривно з його життєписом і творами: пані Берні — його найвірніша приятелька (мати 9 дітей!), аристократка — маркіза Де Кастріс і полька Евеліна Ганська.

Маркіза вводить його, завдяки своїм звязкам, до париських сальонів і приневолює витрачати гроши на коні, карети та подорожі. Бальзак дивує великосвітське товариство своїми вигадливими камізольками, скрізь звертає на себе увагу своєю грубезною різьбленою палицею, викладеною самоцвітами, обставляє свою хату як химерний колекціонер дорогоцінними зразками старовини, щоб краще працювати.

Бальзак сковує себе якнайстрогішим режімом. Його твори стоять у нього завоїди на першому місці. Він уважає себе в літературі за другого Ківіера, а цього великого палентольго за найбільшого французького поета: — бо що може бути поетичніше, як відтворити на підставі одної частини мертвого людського організму цілу живу людину?

Велике фізичне здоров'я Бальзака та його стихійний темперамент дозволяють йому легко вірити, що він зможе виконати кожну приняту постанову. Деякі корот-

ілі свої твори пише за одним присідом день за днем, чи пак ніч за ніччю, підтримуючи свої нерви великими порціями чорної кави. Так само хоче він дотримувати своїх обітниць супроти своїх земних Муз, що вимагають не менше часу, ніж книжки і часто більше, ніж те, що він може заробити цими книжками.

Душа Бальзака і той його щоденний поділ годин, за який він бореться з таким фанатизмом, розшматовані на ріжні бажання: — на першому пляні стоїть та могутня „Людська комедія“, яка за кожним новим твором розростається до більших розмірів. Жінки, яким він завдачує спонуку до праці, зрозуміння для своїх поривів і неодне чисто приземне щастя, виганяють його часто з хати і у світ. Правда: ще більше кажуть йому втікати з хати його вірителі, вічно нові — антиквар, кравець, винар, будівничий. Бальзак нездужає колекціонерством — збирає дорогоцінні меблі, образи, годинники, виповнюючи ними свое мешкання, де і так йому тісно. Коли йде він на відвідини, мусить мати першорядні одяги, — те, що мусить пити щодня вино і не може щодня за нього платити — ясне; те, що одного дня хоче мати власну віллю чи навіть палатку — теж зрозуміле.

Коли скажемо, що повне видання його творів без листів має приблизно 60 томів і що вмер він у 51. році життя, — зрозуміємо темпо його праці та ту внутрішню боротьбу, яка підточувала мову черв'як організм, що нагадував дуба з можливістю столітнього фістнування.

В останніх двадцятьох роках свого життя, що були невпинним розвитком його таланту, пробував він здійснювати одне за одним із своїх химерних молодечих бажань і за кожним разом вкорочував своє життя, як герой „Чародійної шкіри“. Раз закопується він тижнями як змовник у своїй кімнаті то на перший поклик „із світа“ покидає Париж, що висмоктує з нього всі соки — бажанням слави, успіху серед своїх земних Муз і великосвітським товариством.

VIII

Крім постійних подорожей на село до двох близьких родин, мандрює він по Франції, щоб придивлятись людям і краєвидам. Маркізу супроводить по купелях та Італії; під час одної подорожі до Сардинії кидає проект, як добувати там срібло із забутих римських копалень — проект, який інші використають. Пані Ганська покликуватиме його на зустрічі до Нюшателя, Женеви, Відня, Бадену, Вісбадену, Брюселі, Дрездену, Риму та Петербургу. 18 літ листується Бальзак з нею і чекає на смерть її чоловіка, багато старшого від неї, бо вона заявила Бальзакові, що не вийде заміж за нього раніше.

Чого не пробував Бальзак, щоб поєднати свою літературну працю з тими умовами, від яких — вірив він — вона найбільше залежала? Пробував якнайменше спати, відрікався їжі, коли мав працювати або забував за неї, щоб пізніше відчути тим гостріший апетит; обставляв себе вигодами, щоб під кінець життя сидіти в маленькім домику на паризькому передмісті, де було душно, тісно і де довкола ввесь день верещали діти бідаків. Усі ті етапи праці та її переміни були у звязку з вічно новими плянами творів та проектами, як спекатись довгів і добитись більшого капіталу. За „Чародійну шкіру“ дістав він 700 франків, за „Шуанів“ 1000 фр. — у часах, коли рахунки пригадували йому довги на 150.000 франків. І чи міг він потішатись тим, що звали його „найплодовитішим письменником доби“ або що його повість „Лілея в долині“ розійшлась за дві години після своєї появи у 1800 при мірниках? Раз повторяв собі, що не може добре творити автор, коли має клопоти на голові, за другим разом, що тільки завдяки прошам можна здобути славу.

Пробував видавати журнал-дводижневик і наробив низких довгів, пробував двічі кандидувати тихцем до парламенту, пробував більш, ніж раз ставити свою кандидатуру до „Французької Академії“ потішаючись пізніше, що Молієр та інші не менші його попередники теж не дочекались такої сумнівної почести. Пробував за намовою Віктора Гюго щастя як драматург, чуючи, що деякі зруч-

ні водевілісти заробляють за одну п'есу 100.000 фр. себто стільки, що він за десять повістей. Ще перед самою смертю мріє він про те, як заробить міліони, коли вивезе з України до Франції 60.000 дубів та як почне нове життя, одружившись з Ганською, що внесе йому свій маєток і свою інтелігенцію, як найвищіша його читачка.

Життя Бальзака не корчилось так само, як життя героя „Чародійної шкіри“; до останньої хвилини він працював, почуваючи в собі новий приплив сил, дарма, що вже шість літ перед смертю — у 1844. р. — його серце, легені та печінка мучили його нераз і він мусів утишати болі своєї голови — опієм. А проте його подружжя з Евеліною Ганською 15-го березня 1850 у кармелітськім костелі в Бердичеві — після таких довгих заходів від папи аж до царя! — мало в собі трагічну рису. Бальзак був пересвідчений, що ставши чоловіком правнучки Марії Лещинської та внуком графині Розалії Ржевуської, першої двірської дами Його Царського Величества, заспокоює одне із сильніших почувань своєї гордині — він селянський син „Бальсів“ чи „Бальзаєв“, який під впливом роялістичних переконань одного дня самовільно дочіпив до свого прізвища аристократичне „де“ — ввійде в аристократію. Пять місяців після цього подружжя — він умирає; при його смертному ложі не було навіть його дружини, тільки його мати, що була непримиреним ворогом цього „мезатіянсу“ і Віктор Гюго.

Його дружина не докінчила задуманої ним новелі чи драми „Київський лист“, ідею якого передав він їй у спадщині на випадок його смерті. Ніхто з нас не може уявити собі, як виглядали би твори Бальзака, якби він був провів кілька літ на Україні і серед її природи, якої широчині і красу втягає захопленими грудьми.

На смертному ложі мріяв іще про твір, де міг би обезсмертити Наполеона, щоб відтворити повний образ сучасної йому Європи. У передсмертній гарячці викликав іще імена тих, що їх обезсмертнив — Горіо, Гранде, Бірото, Годіссара, Біяншон... Усіх назвати не міг, бо є їх

за багато — приблизно 2000 дієвих осіб виведених ним так, немов би ще досі жили з нами.

Сказав про нього Барбе Д' Оревілі: „Бальзак це Бонапарт літератури, але не скинений з престолу і без Ватерлью!“ Навіть той, хто хотів би присвятити все своє життя тільки на те, щоб перекласти всі його твори, мав би перед собою велетенський труд при допомозі всяких нинішніх технічних засобів. Мати бодай 10 томів Бальзака у добрих перекладах це сьогодні обовязок кожної европейської літератури. Бо кожна може ще неодного від нього навчитись.

M. Рудницький.

ЧАРОДІЙНА ШКІРА

I. ТАЛІСМАН.

При кінці жовтня 1829 р. якийсь молодий чоловік увійшов до Пале Рояль у тій порі, коли відчиняють доми гри. Не надумуючись довго, він вступив на сходи, що вели до салі, означеної чи-слом 36.

— Будь ласка, ваш капелюх, пане — крикнув за ним сухим, сварливим голосом малий, виблідлий дідок, що сидів прикучнувши у тіні за бар'єрою, а тепер зірвався нагло і показав своє мерзенне обличчя.

Здивування молодого чоловіка, коли дістав нумерований значок замісцьного трохи вже витертого капелюха, вказувало досить виразно на його ще невинну душу; тимто малий чоловік у гардеробі, що без сумніву ще від молодих літ нидів у гарячкових роскошах життя грачів, обкинув його поглядом притъмареним і без блиску; у тім погляді фільософ вичитав би чимало: і злідні шпиталів, і скитання зруйнованих людей, і протоколи неодного самовбивства і досмертні каторги, і заслання на Гвацакоалько. Цей чоловік з худим і блілим обличчям був немов блідим образом пристрасти, спровадженої до свого найпростішого

вислову. У його зморшках заховалися сліди давніх тортур; він напевно програвав усі свої худі заробітки того самого дня, як їх діставав. Подібний до коняки, що вже не відчуває ударів батога, не зворушувався нічим; тяжкі зідхання грачів, що виходили зруйновані, їх німі благання, їх тупі погляди заставали його завжди байдужим. Це була втілена Гра. Колиб молодий чоловік був приглянувся цьому сумному церберові, може був би сказав до себе: „В тім серці нема вже нічого більше, лиш талія карт”. Однаке незнайомий не послухав цієї живої перестороги, що її, без сумніву примістило тут, Прovidіння, так як примістило воно огиду при вступі до кожного осідку зла. Він певним крокомувійшов на салю, де звук золота опянював розпалені змисли.

Вечором доми три мають у собі поезію просту, але враження їх так само певне, як враження кривавої драми. Салі повні глядачів і грачів, пережитих старців, що тягнуться сюди, щоби тут загрітися, повні розпалених облич, оргій, що зачинаються у вині, а готові скінчитися у Сені. Побачите там теж чимало статочних людей, що приходять туди шукати розваги і платять за неї, якби платили за приемність видовища чи обжорства, або якби йшли на якесь піддашшя купити собі за дешеві трошки іншої тілесної роскоші. Але чи ви розумієте, скільки шалу і напруги мусить бути в душі людини, яка вже рано нетерпляче вичікує, щоб відчинили дім три? При відчиненні касина можете подивляти правдивого грача, грача, що не

їв, не спав, не жив, не думав, так жорстоко сма-
гав його бич його системи „подвоєної ставки” так
дуже мучила його кортячка приманчиваого trente-
et-quarante. В цій проклятій годині стрінеть там
очі, яких спокій морозить вас, обличчя, що вас
приковують, погляди, що притягають карти і їх
проглитають. Тимто доми при величаві лише коли
сеанс починається. Коли Єспанія має свою бороть-
бу биків, коли Рим мав колись своїх глядіаторів,
то Париж гордий на свій Пале Рояль, якого при-
манчі рулети дають приемність огляdatи струм-
ки крові, без небезпеки посовгнутися на ній на
підлозі.

У хвилині, коли молодий чоловік увійшов на
салю, було вже там кілька грачів. Трьох старців
з лисими головами сиділо недбало довкола зеле-
ного стола. Їх камяні обличчя, незворушні як мас-
ки дипломатів, відслонювали душі пережиті, сер-
ця, які вже давно відучилися бити, навіть, коли їх
власники клали на карту віно своєї жінки. Моло-
дий італієць, з чорним волоссям і маслиновою
шкірою, сперся спокійно на край стола і здавало-
ся вслушувався в те таємне прочуття, що безвід-
клично кричить грачеві: „Так! — Ні!” Ця полуудне-
ва голова віддихала огнем і золотом. Сім-вісім
глядачів стояло довкола, так що творили якби га-
лерію, і чекали на сцени, що їх їм приготовляли
химерна доля, обличчя акторів, рухи золота і гра-
бок. Високий, худий мужчина, у витертій одежі
держав у одній руці карточку, а в другій шпильку,
якою зазначував ходи „червоного” і „чорного”.

Це був один з тих модерних Танталів, що живуть на окраїні усіх розкошій своєї доби, один з тих скупарів без скарбу, що грають на уявлену ставку, тип розумного божевільного, що потішає себе у своїй нужді пестощами химери. Напроти банку стояло кілька тих досвідчених спекулянтів, знавців гри, подібних до старих галерників, що не бояться вже галер; вони прийшли сюди, щоб заризикувати дві-три ставки і сховати негайно той сподіваний зиск, з якого живуть.

Два старі льокай проходжувалися недбало з заложеними руками по салі і час-від-часу визирали через вікно на сад, якби хотіли показати прохожим свої тупі обличчя ніби рекламу. Крупієр і банкір обкинули саме грачів своїм блідим поглядом і проголосили різким голосом своє: „Прошу ставити!”, як молодий чоловік відчинив двері. Тиша стала якби ще глибша, а голови з цікавістю повернулися в сторону нового гостя. Нечувана річ! Отупілі старці, закостенілі службовики, глядачі, навіть фанатичний італієць, усі, побачивши незнайомого, зазнали якогось несамовитого почуття.

Від першого погляду грачі вичитали в обличчі новика якусь страшну тайну; у його молодих рисах малювався якийсь невтовній чар, його погляд свідчив про надаремні зусилля, про тисячу несповнених надій! Мертвa невражливість самоубивника надавала цьому чоловікові матової, хоробливої блідини, гіркий усміх рисував легкі зморшки в кутиках уст, а обличчя виявляло резинністю, на яку прикро було дивитися. Якийсь та-

ємничий демон блистів у глибині цих очей, замрячених може надміром роскошей. Так як славного злочинця, коли зявиться в келії, засудженці приймають з пошаною, так усі ці людські чорти, що зазнали всяких мук, склонилися перед неймовірним болем, перед глибокою раною, яку їх зір відкрив у новоприбулого. Вони пізнали в нім одного із своїх князів по маєтаті його німої іронії, по елегантній нужденності його одежі.

Молодий чоловік мав добре скроєній фрак, але краватка була занадто штудерно сполучена з камізолькою, щоб під ними можна було сподіватись найти сорочку. Його руки, гарні як у жінки були сумнівної чистоти; зрештою від двох днів не мали на собі рукавиць! Коли навіть крупієр і лъскаї стрепенулися, то це тому, що тут і там вицвітав чар невинності з цієї тендітної, худощавої постаті, з цього волосся ясного, рідкого і з природи кучерявого. Це обличчя мало ледви двацять п'ять літ, і проступок записався на ньому, здавалося, лише випадково. Здорове, молоде життя боролося ще у нім зі спустошеннями безвольної любашності. Темрява і світло, небуття і життя змагалися на нім, витворюючи рівночасно чар і огиду. Молодий чоловік виглядав як Янгол без авреолі, заблуканий у своїй дорозі. Він підійшов просто до стола, зупинився і кинув, не надумуючись, на стіл золоту монету, яку мав у руці. Монета покотилася і затрималася на чорнім. Потім, як сильні характери, що гидують крутійською непев-

ністю, кинув крупієрові погляд визивний, але спокійний.

Засікання цією ставкою було таке велике, що старці забули поставити свої гроші; зате італієць вхопився з фанатизмом думки, яка йому нагло усміхнулася і поклав цілу купу золота напроти ставки незнайомого. Банкір забув проголосити ті фрази, що від вічного повторювання змінилися у нього у хриплivий і незрозумілий крик: „Прошу ставити! — Обставлене! — Годі!” Крупієр розложив карти з такою міною, якби бажав щастя новому гостеві, байдуже, чи це вийде на зиск чи на страту підприємців. Кожний глядач добачував у долі цієї штуки золота якусь драму і останню сцену шляхотного життя; очі всіх упялені у лиховісні знаки карт блищали; але дарма, що з такою увагою споглядали то на молодого чоловіка то на карти, не могли запримітити ніякої ознаки схильовання на холоднім і зрезигнованім обличчі.

— Червоне, пара, пас, — проголосив урядово крупієр.

Щось якби глухе харчіння вирвалося з грудей італійця, коли він побачив, як падали один за одним звої банкнотів, що їх йому кидав банкір. Щодо молодого чоловіка, то він зрозумів свою руйну аж у хвилині, коли грабки крупієра висунулися, щоб згорнути його останнього наполеона. Незнайомий приплющив легко очі, його уста збліли; але негайно тідняв повіки, уста знову прибрали колір коралю; він прибрав вигляд англійця, для якого життя не має вже таємниць і зник, не

жебраючи спожаління одним із тих ростучливих поглядів, що їх досить часто кидають глядачам зневірені грачі.

— Це напевно його останнє стрільно — сказав з усміхом крутиер після хвилинки, під час якої тримав золоту монету у двох пальцях, щоб показати її присутньим.

— Він несповна розуму, — піде і кинеться в ріку, — відповів якийсь бувалець, водячи очима довкола по грачах, що всі знали себе.

— Можливе! — буркнув льокай, беручи щипту табаки.

— Коби ми були пішли за прикладом цього пана. — обізвався один із старців до своїх товаришів, показуючи на італійця.

Всі поглянули на щасливого глядача, якого руки тримали, коли перераховував банкноти.

— Я почув — сказав він — голос, який кричав мені до вуха: „Гра закепкує собі з роступки цього молодця”.

— Це не був грач — додав банкір — інакше був би поділив свої гроші на три ставки, щоб зискати більше шанс.

Молодий чоловік опинився незабаром у галеріях Пале Рояль, дійшов аж до вулиці Сен-Оноре, звернув у Тюільрі і непевною ходою перейшов город. Ішов якби перед пустинні, поштовхуваний людьми, яких не бачив, чуючи почерез гамір вулиці один лише голос, голос смерти. Пустився в сторону Королівського Мосту, думаючи про останні забаганки своїх попередників. Усміх-

нувся, пригадавши собі, що льорд Касльрі застікоїв наперед найнижчу з людських потреб, заки підрізув собі горло і що член Академії Оже пошукав табакирки, щоб нюхати табаки, йдучи на смерть. Розбираю ці чудацтва і застановляє сам над собою. Притискаючися до поруччя мосту, щоб пропустити якогось носія, зловив себе на тім, що дбайливо обтріпав пил, яким носій легко запоршив його рукав. Дійшов до половини мосту і погуро подивився на воду.

-- Недобра пора для потопельників — сміючись, сказала до його якось старуха, одягнена в лахміття. — Сена брудна і холодна!...

Відповів їй усміхом, повним щирости, що свідчив про очайдушну непохитність його рішення; але нараз затремтів, побачивши здалека у пристані Тюільрі барак з написом, на якім великими буквами видніли такі слова: „Поміч для потопельників”. Уявив собі пана Даše, озброєного своєю філантропією, як будить і пускає в рух ті чеснотливі весла, що розбивають голови потопельникам, коли, на нещастя, виринають ще понад воду; побачив його, як інформує збіговище цікавих, як спроваджує лікаря, робить штучне віддихання; прочитав жалібні фрази журналістів, писаних при веселій вечері з розвісміяною танцюристкою; почув, бренькіт монет, що їх виплатить префект веслярам за його голову. Мертвий він був варт п'ятьдесят франків; але живий — був тільки талантом без протекторів, без приятелів, без свого кутка, без ложки теплої страви, правдиве суспіль-

не зеро, без ужитку для держави, яка про нього не дбає.

Смерть за дня видалася йому огидною; рішився умерти в ночі. Пішов далі у напрямку Надбержної Вольтера, прибираючи недбалу ходу бездільника, що хоче прогаяти час. Коли зійшов по сходах, якими кінчиться хідник мосту, на розі побережжя звернули його увагу скриньки з книжками, розкладені на облавках; мало бракувало, щоб почав котрусь з них торгувати. Усміхнувся, вложив фількософічно руки до кишені і мав уже вернутися до своєї недбалої постави, з якої пробивалася холодна погорда, коли нагло почув зі здивуванням, як на дні його кишені цілком фантастично задзвеніло кілька монет. Усміхнадій прояснив йому обличчя, сховізнувся з уст на лиця, на чоло, опромінив радістю його очі, його пунурі лицівки; але обличчя незнайомого знову посмутніло, коли він витягнув хутко руку з кишені і побачив три мідянині су.

— Ах! мій добрий пане, Христа-Бога ради!
Одного сотика на хліб!

Малий хлотчина з напухлим чорним обличчям, з тілом темним від бруду, у лахмітті, протягнув руку до цього чоловіка, щоб видерти йому останній гріш.

Два кроки від нього старий, несмілий жебрак, хоровитий, виснажений, нужденно одягнений в якесь діраве ганчіря, промовив до нього грубим, глухим голосом:

— Пане, дайте що-ласка, помолюся за вас до Бога...

Але коли молодий чоловік поглянув на жебрака, цей замовк і вже не просив нічого, бо ма бути прочитав на цім гробовім обличчі ще страшну нуджу, як власну.

— Христа-бога ради, дайте одного сотника на хліб!

Незнайомий кинув свої мідяки хлопцеві та старому жебракові і зійшов з хідника, щоб піти у напрямку свого дому, бо не міг більше дивитись на заморочну воду Сени.

— Будемо молити Бога, щоб дав вам довге життя — сказали за ним два жебраки.

Перед виставою крамниці зі старими штихами, цей майже мертвий чоловік стрінув молоду жінку, що висідала з пишного повозу. З приємністю дивився на ту чарівну особу, якої біле обличчя було гармонійно обрямоване елегантним, сатиновим капелюхом. Захопив його вонкий стан, легкі рухи. Молода жінка вийшла до крамниці, оглядаючи там альбоми і колекцію літографій; закупила їх за кілька штук золота, що бліснули і задзвеніли на ляді. Незнайомий, буцімто занятий на порозі дверей гравюрами, виложеними за виставою, кинув живо гарній пані такий промовистий погляд, як лише може його післати мужчина, але дістав за нього погляд байдужий, кинений як випадковій стріччині людині. Це було його останнє прощання з коханням, з жінкою! Молодий чоловік перейшов хутко до іншої вистави і не відвернувся, коли не-

знайома всідала до повозу. Коні рушили і ця остання картина багатства та елегантності зникла, як мало незабаром зникнути його життя.

Ішов мелянхолійно, вдовж крамниць, оглядаючи без надто великого зацікавлення крам на виставах. Коли забракло йому крамниць, оглядав Лювр, Інститут, вежі церкви Нотр-Дам, Суду, міст Дез-Ар. Щоб заглушити внутрішні лоскоти, які відчував під впливом сумного вигляду міста, звернувся до крамниці зі старовиною з наміром дати поживу своїм змислам, або дочекатися там ночі, торгуючи якісь твори мистецтва. Увійшов туди свободно, з усміхом застиглим на устах, як усміх піяка. Чиж не був він п'яний життям, або може смертю! Попросив скромно, що хоче оглянути магазини, чи не знайде чогось особливого, під свій смак. Молодий хлопець зі свіжим, буцматим обличчям і рудим волоссям, накритим шапкою з видри, поручив пильнувати крамницю старій селянці, що чистила піч і сказав байдуже до гостя:

— Алеж прошу, пане, прошу! Тут на долині маємо речі переважної ненадзвичайні. Але коли схочете потрудитися зі мною на перший поверх, можу показати вам дуже гарні мумії з Каїра, ріжні інкрустовані глиняні посудини, кілька різьблених гебанів, правдивий ренесанс, речі які ми щойно дістали, надзвичайної краси.

Магазини розкинули перед ним хаотичну картину, де лежали жужмом всі людські і Божі твори. Крокодилі, малпи, випхані вужі усміхалися до церковних вітражів, здавалося, якби хотіли ку-

сати бюсти, бігти за японськими ляками, драпа-
тися на свічники. Початок світа і вчораши події
лучилися зі собою з гротесковою добродушністю.
Рожен лежав на церковнім дискосі, республикан-
ська шабля на середньовічнім панцирі. Знаряддя
смерти, штилети, дивовижні самопали, всяка скри-
товбивча зброя лежали вісуміш зі знаряддям жит-
тя: порцеляновими вазами, саськими тарелями,
китайськими прозорими чарками, старими сільнич-
кими, февдальними чашами. Здавалось, якби всі
краї світа принесли сюди якусь частину свого знан-
ня, зразки своїх мистецтв. Було це щось у роді фі-
льософічного смітника, де не бракувало нічого:
ні тростинової люльки дикуна, ні зелено-золотих
виступців із Сераю, ні маврійського ятагану, ні
татарських божків.

Ці три салі, наповнені по береги цивілізацією,
обрядами, божествами, архітекторами, спадщиною
королів, розпустою, розумом і божевіллям, видав-
лися незнайомому дзеркалом, повним заломів,
з яких кожне представляло якийсь світ. Бажання,
яке привело його до цієї крамниці сповнилося:
він покинув реальне життя, а вступав поволі у світ
ідеальний, увійшов у палати зачарованої екстази,
де всесвіт зявлявся йому в окрушинах і огністих
смугах, так як в огні обявилося колись майбутнє
очам святого Івана з Патмос.

Вступаючи на внутрішні сходи, що вели до
саль на першім поверсі, він бачив щити, зброй,
різьблені кивоти, дерев'яні фігури, розвішенні на
стіні і уставлені на кожнім кроці. Переслідуваний

найдивовижнішими формами, чудовими творами, що стояли на межі смерті і життя, яків якби у з'явах сну. Врешті стративши почуття свого існування, став, як ці особливі предмети, не цілком живим. Коли вийшов до дальших магазинів, зачинало смеркати; але світло мов би було зайве при цих осяйних золотом та сріблом багатствах, тут зібраних. Найкоштовніші витребеньки марнотратників, що прогайнували багато мільйонів, померли на піддашші, були у цім просторім базарі людського божевілля. Каламар, заплачений ціною стотисяч франків і відкуплений за сто су лежав побіч таємного замку, якого ціна була б вистачила колись на викуп короля. Тут людський рід виступав у всій величі своєї нужди, у всій хвалі своєї велитенської дрібничковості. Стіл з гебану, правдивий архітвір мистця, вирізьблений за рисунками Жана Гужон, який коштував колись кілька літ праці, купили може за ціну дерева на паливо. Дорогоцінні коробочки, обстанова, виконана руками фей лежали тут недбало накопичені.

— Ви маєте тут мільйони! — кликнув молодий чоловік, увійшовши в кімнату, що кінчила цілий безконечний ряд світлиць, золочених і різьблених артистами минулого століття.

— Скажіть радше — міліярди — відповів буцматий молодець. — Але це ще ніщо, підійті на третій поверх, там побачите!

Незнайомий пішов за своїм провідником і увійшов до четвертої галерії, де почерзі пересувались перед його втомленими очима численні

образи Пусена, величава статуя Мікель-Анджеля, кілька чарівних пейзажів Кльода Льорен, один Жерар Дов, що пригадував якусь сторінку зі Стерна, Рембрандти, Муріллі, Веляскези, притъмарені і барвищі як поеми Байрона; потім старинні плоскорізьби, різані агати, чудові оникси!... Словом, ще були праці, що могли знеохотити до праці, — зібрани архітектори, що могли збудити ненависть до мистецтва і вбити ентузіазм.

— Що є в цій скриньці? — спитав незнайомий, увійшовши у просторий кабінет, в останнє стійлище слави, людських зусиль, чудацтв і багатств, поміж якими вказав пальцем величенышку, чотирогранну скриньку з магоню, завішену на цвясі на срібнім ланцюзі.

— Ах! до цієї скриньки лише мій пан має ключ — сказав з таємничим виглядом буцматий молодець. — Якщо бажаєте побачити цей портрет, то я радо дозволю собі покликати пана.

— Дозволите собі? — спитав молодий чоловік. — Чи ваш пан це — князь?

— Не знаю — відповів хлопець.

Дивилися один на одного хвилину, здивовані оба. Пояснивши собі мовчанку незнайомого як згоду, хлопець лишив його самого в кабінеті.

Чуда, яких вид вказав молодому чоловікові всі можливости існування, пригнобили його душу, так як пригноблює фільософа науковий розслід незнаних істот; він більш як колинебудь забажав умерти і осунувся на глибоке крісло, а його погляд дальше блукав серед фантастичній цієї панорами

минулого. Тиша царила довкола нього така глибока, що незабаром запав він у лагідну задуму, якої настрої, щораз-то чорніші, якби силою чарів, проводили відтінь за відгінню поступневе зменшення світла. Останній промінь, залишаючи небо, засвітив у боротьбі з ніччю прощальним червоним рефлексом. Молодий чоловік підніс голову і побачив ледви освітлений кістяк, що немов сумніваючись склонив голову з правого боку на лівий, якби хотів сказати: „Мертві не хотять ще тебе!” Пересуваючи руку по чолі, щоб прогнати з нього сон, молодий чоловік почув виразно якийсь холодний подув і здрігнувся.

Ніч, година смерти, запала нагло. Від цієї хвилини минув якийсь час і молодий чоловік не мав ніякого ясного враження земних речей, чито тому, що попав у глибоку задуму, чи тому, що змогла його соннота, яку спричинила втома і навала думок, що роздирали серце. Нараз вдалось йому, що якийсь страшний голос закликав його і він затремтів від того так, як тремтимо тоді, коли перед тяжкого примарного сну хтось трутить нас у глибину пропasti. Приплющив очі, бо проміння живого світла освітило його: побачив на тлі темряви червонавий круг, посеред якого стояв малий дідок, що спрямував на нього світло лампи. Нечув, ані якувійшов, ані як говорив, ані як рухався. Ця поява мала в собі щось магічного. Найбільш безбоязний чоловік, заскочений так під час сну, без сумніву затремтів би перед тою особою, що немов вийшла поруч із гробниці.

Уявіть собі малого сухого і худого дідка, одягненого в чорний оксамитний халат, перепоясаний грубим, шовковим шнуром. На голові оксамитна шапочка, також чорна; зпід якої по обох боках обличчя висувалися мички сивого волосся, так що разом з шапочкою творили різку оправу чола. Його халат ховав у собі тіло якби у просторому покровці і не дозволяв бачити ніякого іншого людського зарису лише вузьке і бліде обличчя. Якби не худе рамя, подібне до накритого матерією патика, що його дідок витягнув перед себе, щоб освітити молодого чоловіка повним світлом лямпи, то це обличчя виглядало б як завішене в повітрі. Сива, острокінчаста борода ховала підборідок цієї дивної істоти, і надавала їй вигляду тих жидівських голов, які служать артистам за модель до Мойсея. Губи цього чоловіка були такі вузкі, що треба було уважно вдивлятись, щоб відгадати лінію уст на його білім обличчі. Широке, поморщене чоло, безкровні, запалі лицівки, невблаганна суворість його малих, зелених очей без вій і бров могли насунути незнайомому думку, що це „Збирач золота” Жерара Дов вийшов зі своїх рям. Інквізиторська пронизливість, захована у рівчаках його зморщок на чолі і висках, проявляла глибоке знання життя. Неможливо було ошукати того чоловіка, що немов би мав дар відгадувати думки на дні найтайніших сердечъ. Старець стояв непорушно і незворушно як зоря у хмарі світла. Його зелені очі, повні якоїсь незрозумілої спокійної злоби, здавалося, освітлю-

вали світ моральний, так як його лямпа цей темничий кабінет.

— Чи це ви, пане, хочете побачити образ Ісуса Христа кисти Рафаеля? — спітав привітно дідок голосом, якого ясний і різкий звук мав у собі щось металічного. І поставив лямпу на підставі розбитої колюмни, так що повне світло, впало на брунатну скриньку.

На звук великих імен Ісуса Христа і Рафаеля відповів молодець мимохіть рухом зацікавлення, якого без сумніву очікував купець. Він натиснув пружину. Негайно гебанове віко зісунулося безшлесно і показало образ захопленим очам незнайомого. Побачивши цей безсмертний твір, він забув усі творива уяви, призбирані у крамниці, став знову людиною, віджив у реальному світі. Ніжна добрячість і солодка погідність Божого обличчя поділали на нього негайно. Якийсь запах, що спливав з небес, розсіяв пекольну муку, що палила його до кісток. Голова Спасителя, здавалося, виходила з темного тла образу і авреоля проміння тремтіла живо довкола його волосся, з якого виходило це світло і з чола, з обличчя, з кожної риски била пронизливим струмом проречиста сила. Пурпурові уста мовби щойно прооказали слова життя, і глядач шукав у повітрі їх святого відгомону, домагався утиші чарівних притч, слухав їх у майбутності, віднаходив їх у науці минувшини. Євангелію передавала спокійна покора тих чудових очей, в яких шукали захисту зневірені душі. Цілу християнську релігію можна було відчитати

в лагіднім, величавім усміху, який мовби промовляв ті слова, що творять її зміст: „Люби ближнього свого...”!

— Я покрив ще полотно золотими монетами — сказав холодно купець.

— А проте треба буде вмерти! — кликнув молодий чоловік, прокинувшись зі своєї задуми, якої остання думка пригадала йому знов його нещасну долю.

— Ага! Отже я мав слухність, що недовіряв тобі! — вигукнув дідок, хапаючи обі руки молодого чоловіка і стиснув їх у своїй одній долоні як у кіліцах.

Незнайомий усміхнувся сумно на цю несподіванку і сказав тихим голосом:

— Ах, пане, не бійтесь, це справа моого життя, не вашого... — Чому врешті не маю признастися до невинного підступу? — додав, поглянувшись на неспокійного старця. — Дожидаючи ночі, щоб могти втонитися без збіговища, я прийшов сюди оглянути ваші скарби. Хто не вибачив би цієї останньої приемності ученому і поетові?

Слухаючи цих слів, підзорливий купець пильно вдивлявся в понуре обличчя свого фальшивого клієнта. Успокоєний скоро тоном цього повного болю голосу, а може читаючи в цих безбарвних рисах обличчя нещасну долю, яка недавно схвилювала також грачів у касині, пустив його руки; але рештою підзорливости, в якій був щонайменше столітній досвід, він протягнув недбало ра-

мя до стола, так якби хотів спертися, і беручи з його штилет, спітав:

— Чи ви є може від трьох літ надетатовим урядовцем, який не може дочекатися гратифікації?

Незнайомий заперечив рухом, і не всилі був стримати свого усміху.

— Чи може ваш батько занадто виразно, зробив вам закид з того, що ви прийшли на світ? або може ви чим знеславили себе?

— Колиб я хотів знеславити себе, я жив би!

— Чи вас може висвистали у Фюнамбюль? або може мусите складати куплєти, щоб оплатити похорон коханки? а може маєте гарячку золота? чи хочете забити нудьгу? Словом, яке непорозуміння пхає вас в обійми смерти?

— Не шукайте причини моєї смерти у звичайних клопотах, як це буває у більшості самоубіців. Не хочу надурно змальовувати перед вами нечуваних терпінь, які тяжко людською мовою описати, а скажу вам лише, що нахожуся у найглибшій, найподлішій, найдокучливішій нужді. І — додав тоном, якого гордість заперечувала попередні його слова, — не хочу жебрати ні помочі, ні потіхи.

— Хе! хе!

Ці два звуки, поза якими дідок не дав спершу ніякої відповіді, були подібні до рапання жаби. Потім промовив:

— Не хочу, щоб ви у мене жебрали, не дам вам приводу червоніти і не дам вам ні французького сантима, ні левантинського тара, ні сицилій-

ського тарена, ні німецького гелера, ні російської копійки, ні шотландського фартінга, ані теж старинної систерці чи оболя, ані нового піястра, не жертвую вам нічого в золоті, у сріблі, в більоні, в паперах, ані в білетах, а все-ж хочу вас зробити багатшим, могутнішим і більше поважаним від конституційного короля.

Молодий чоловік думав, що старець уже здитинілий і сів збентежений, не сміючи відповісти.

— Поверніться — сказав купець, спрямовуючи нараз світло лямпи на стіну проти портрету — і гляньте на цю шкіру.

Молодий чоловік піднявся раптово і зробив рух, якби був здивований, побачивши над кріслом, де сидів, розіпнуту на стіні щагренову шкіру*) величиною не більшу, як шкіра лиса; але незрозумілим, на перший погляд, чином ця шкіра розсівала серед темряви, що панувала в кімнаті, таке ясне сяйво, як мала комета. Молодий недовірою зблизився до того здогадного талісману, що мав його оберегти перед нещастям, і глузлива думка блиснула йому в голові. Чорні зерна повитисканої шкіри були так докладно виполіровані і так почорні, а химерні рівчики такі чисті і свіжі, що ці горбки, подібні до стінок гранату, творили ціле поле малих огнищ, які живо відбивали проміння світла.

*) Шагрен — віправлена з природи, повитискана в ящірковий десень шкіра з хребта осла (також цала, коня або свині), уживана на палітурки, торбинки, коробки тощо.

— Ого! — кликнув молодий чоловік — ось тут маємо відтиск печатки, яку мешканці Сходу називають печаттю Соломона!

— Отже ви знаєте її — спитав купець, якого ніздря видихнули два-три клуби повітря, виражаючи в той спосіб більше думок, як найенергійнішими словами.

— Чи є на світі хтось такий наївний, щоб повірив у ці байки? — вигукнув молодий чоловік, заторкнений цим німим сміхом, повним терпкого глуму. — Чи ви не знаєте — додав — що повір'я Сходу подають докладно освячену містичну формулу і фантастичні ознаки тієї емблеми, що будімто містить у собі казкову могутність?

— Коли ви орієнталіст — відповів дідок — то може прочитаєте цю сентенцію.

Він приблизив лямпу до талісману, що його молодий чоловік тримав уже в руках, обернув його на лівий бік і показав букви, так відтиснені у тканиці цієї чародійної шкіри, якби вони були повсталі ще за життя тої живини, що колись цю шкіру носила.

— Признаюся — скрикнув незнайомий, — що не можу уявити собі способу, як міг хтось так глибоко врізати ці букви у шкіру осла.

При тих словах повернувся бістро до столів заложених крамом, якби шукав чогось на них.

— Чого шукаєте? — спитав дідок.

— Якого знаряддя, щоб перетяти цю шкіру і побачити, чи букви є витиснені, чи інкрустовані.

Дідок подав незнайомому свій штилет, а цей взяв його і пробував стиснати шкіру в місці, де були виписані слова; але коли вже зняв тонку верству, букви показалися знову такі виразні і такі ідентичні з буквами витисненими на поверхні, що хвилину здавалося йому, немовби нічого не надяєв.

— Промисл Сходу має свої таємниці, яких ніхто не відгадав — сказав, придивляючись східньому написові з деяким неспокоєм.

— Так — відповів старець — ліпше це пріписати людям як Богові!

Таємничі слова були розміщені в такий спосіб :

لِوْ مَلَكَتِنِي مَلَكَتْ آلَكَزْ
 وَلَكُنْ عَرَكْ مَلَكِي
 وَأَرَادَ اللَّهُ هَكَذَا
 اطْلَبْ وَسْتَفْعَالْ مَطَالِبِكْ
 وَلَكُنْ قَسْنِ مَطَالِبِكْ عَلَى عَرَكْ
 وَهُوَ هَاهِنَا
 فِي كُلِّ مَرَامِكْ اسْتَسْفَرْلِ إِيَامِكْ
 أُنْرِيدْ فِي
 اللَّهُ حَجِيبِكْ
 آمِينْ ٦

*Якщо матимеш мене, матимеш усе.
 Ale твое життя належатиме до мене. Бог
 так хотів. Бажай, а твої бажання
 сповняться. Ale пристосовуй свої бажання
 до життя. Вони є тут. За кожною забаганкою
 я зменшатись будуть
 як твої дні. Чи хочеш мене?
 Бери.
 Бог вислухає тебе.
 Амінь!*

— О! Ви плавно, читаєте санскрит! — сказав дідок. Ви певно подорожували по Персії або по Бенгалю?

— Ні, пане — відповів молодий чоловік, дотикаючи з цікавістю цієї символічної шкіри, подібної трохи до кусника бляхи, така була негнучка.

Старий купець поставив назад лямпу на постаменті і кинув молодому чоловікові погляд повний холодної іронії, мовби говорив: „Ти все ж не думаєш про смерть”.

— Чи це жарт? чи таємниця? — спітав молодий чоловік.

Дідок потряс головою і сказав поважно:

— Не вмію вам відповісти. Я пропонував страшну владу, яку дає цей талісман, людям в більшою енергією як, здається, ваша; проте, хоч усі глузували зі здогадного впливу, який вона могла мати на їх долю, ніодин з них не відважився заключити цієї умови, так лиховісно заоферованої невідомою потугою. Я думав так як вони; сумнівався, відкладав і...

— І навіть не попробували? — перебив йому молодий чоловік.

— Попробувати! — відповів дідок. — Колиби ви вилізли на колючну на площі Вандом, то чи пробували б кинутися з неї вниз? Чи можна зупинити біг життя? Чи чоловік зміг коли розрубати смерть? Заки ви ввійшли сюди, ви були рішені наложить на себе руку, але нараз захоплює вашу увагу якась таємниця і відриває вас від смерти. Дитино! Чи кожний ваш день не принесе вам загадок, цікавіших від цієї? Послухайте мене. Відслоню вам у кількох словах велику таємницю людського життя. Людина зуживається виконуючи інстинктово два акти, які вичерпують джерела його існування. У двох словах можна зясувати всі форми, що їх приирають ці дві причини смерті: хотіти і могти. Між цими двома межами людських учинків є ще одна форма, що її вибрали мудрці і я завдячу їй моє щастя і мою довговічність. Хотіння спалює нас, а спромога нищить; лише знання утримує наш слабий організм у стані вічного спокою. Я примістив моє життя не в серці, що розбивається, не у змислах, що притуплюються, а в мізку, що не зуживається і переживає все. Так! знати, мій молодче, чи це не значить зазнавати насолоди завдяки уявленню? чи не значить розкрити саму суть факту і заволодіти її змістом? Шо залишається із матеріального посідання? — думка! Отже подумайте, яким гарним мусить бути життя людини, що має спромогу відбити у своїй памяті всі реальні речі і переносить у свою душу джерела щастя, добуває з них тисячі ідеальних

роскошій, очищених із земного бруду. Думка — це ключ до всіх скарбів, вона дає радоші скупаря без його турбот. А тут — сказав різким голосом, вказуючи на шагренову шкіру — тут зеднані спромога і бажання. Тут найдете ваши суспільні поняття, ваши надмірні бажання, вашу розгнузданість, ваши роскоші, що вас убивають, ваши терпіння, що кажуть занадто сильно жити; бо біль не є може нічим іншим, як лише нагальнюю приемністю. Хто може означити межу, де насолода стає болем і де біль є ще насолодою? Чи найясніші близки ідеального світа не пестять нашого зору, тоді коли найгустіша темрява фізичного світа завжди його вражає? Чи слово „знання” не походить від знати? і що таке шал, як не надмір хотіння і спромоги?

— Отже добре! так! хочу жити понад міру! — сказав незнайомий, хапаючи шкіру.

— Молодче, бережіться! — скликнув старець з неймовірною живістю.

— Я присвятив своє життя науці і думці; але вони не дали мені навіть на проживок — відповів незнайомий. — Не хочу датися обманути ані вашій проповіді, гідній Сведенборга, ані вашому східньому амулетові, ані вашим благородним зусиллям, щоб затримати мене на світі, де мое дальнє існування неможливе... Так! — додав, судорожно стискаючи в руці талісман і дивлячись на старця. — Хочу королівського, величавого обіду, хочу вакханалії, гідних століття, в якім, як кажуть, усе удосконалилося! Нехай мої застільні товариши будуть молоді, одуховлені і без забобонів, веселі аж

до шалу! Хай вина чергуються щораз тяжчі, щораз більше перлисти і хай мають силу опянити нас на три дні! Хай ця ніч буде окрашена огністими жінками! Хочу, щоб розшаліта, дика розпуста понесла нас у своїй чотирокінній кариті поза межі світа і висипала нас на незнаних побережжях! Отже наказую тій лиховійній силі, щоб зілита всі насолоди в одну! Так, чую потребу, обняти всі розваги неба і землі в останніх обіймах, щоб у них сконати!

Вибух сміху, що залунав з уст малого дідка, задзвенів в ухах молодого очайдуха як регіт пекла і мав такий деспотичний тон, що той замовк.

— Чи думаете — сказав купець — що поміст цієї кімнати розступиться нагло і що зявляться тут величаво заставлені столи з другого світа? Ні, ні, шалений хлопче! Ви підписали умову, на тім кінець. Тепер ваші бажання будуть точно сповнятися, але коштом вашого життя. Круг вашого життя замкнеться у цій шкірі і буде стіснюватися залежно від сили і числа ваших бажань, від найменших до найбільше вигадливих. Брамін, від якого я дістав колись цей талісман, пояснив мені, що витворюється таємний звязок між долею і бажаннями власника. Ваше перше бажання звичайне, я сам міг би його сповнити; але залишаю вже подіям вашого нового життя турбуватись ним. Зрештою, ви хотіли вмерти? отже ваше самогубство тільки припізнатися.

Незнайомий, здивований і майже розгніваний, що ввесь час є предметом жартів дивного

старця, якого напів філантропійні наміри проглядали зовсім виразно в тім останнім глузуванні, закликав:

— Отже побачу, мій пане, чи моя доля зміниться, заки перейду вширш побережжя. Але коли ви глузуете собі з нещасливого, то щоб помстилися за цю лиху прислугу, бажаю, щоб ви закохалися в танцюристці! Зрозумієте тоді щастя розпусті і може станете гайнувати ті маєтки, що їх ви так фільософічно призбиравали.

Вийшов, не чуючи глибокого зідхання старця, перебіг салі і зйшов по сходах дому, проводжений буцматим хлопцем, що надарено хотів йому посвітити; біг як злодій, зловлений на гарячім учинку. Осліплений якимсь шалом, не запримітив навіть неймовірної податливості шкіри, яка зробилася мягка як рукавичка і звинулася в його скорчених пальцях так, що легко змістилася в кишені його одежі, куди він відрухово її вложив. Вибігаючи з дверей крамниці на вулицю, потрутав триох молодих людей, що йшли попід руки.

— Каліка!

— Худоба!

Такі були вигуки, якими обмінялися.

— Ах, та ж це Рафаель!

— А ми за тобою шукали!

— Що! це ви?

Ці три приязні фрази йшли безпосередньо після лайки, як тільки світло розхитаної вітром ліхтарні освітило обличчя зачудуваного гуртка.

— Дорогий приятелю — обізвався до Рафаеля молодець, якого той перед хвилиною малощо не перевернув — мусиш іти з нами.

— В чому властиво річ?

— Іди вперед, розкажу тобі по дорозі.

Поволі чи неволі, Рафаеля окружили приятелі і вхопивши його під руки, веселою громадою потягнули в напрямку мосту Дез-Ар.

— Мій коханий — говорив тамтой дальше — ми шукаємо за тобою вже від тижня. Ми перенишпорили всі злі і добрі захисти Парижа і вже бідкали над стратою людини, наділеної досить великим талантом на те, щоб шукати її однаково добре на королівськім дворі як у вязниці.

В тій хвилині Рафаель переходив зі своїми приятелями через міст Дез-Ар. Не слухаючи їх, поглянув він на Сену, якої води хлюпотили і відбивали світла Парижа. Над цією рікою, куди він хотів недавно кинутися, сповнилися пророцтва старця, година смерти відсунулася від нього невідкладно.

— І ми щиро жалували за тобою — говорив приятель далі. — Йде про одну комбінацію, в якій рахуємо на тебе як на чоловіка „вищого”, себто такого, що вміє станути понад усе. Штукарські машинації конституційною кулькою під королівським кубком відбуваються сьогодні з більшою пристрастю як коли-небудь. Отже засновано щоденник, що має підставу на добрих двісті або триста тисяч франків, щоб вести опозицію, яка задоволила би невдоволених без шкоди для національ-

ното уряду короля-громадянина. Саме ми, правдиві звеличники Мефістофеля, піднялися вибілити публичну опінію, переодягти акторів, оббити новими дошками урядову шопу, перевести кінську куратцю з доктринерами, відігріти старих республиканів, відмалювати бонапартистів і відкрити центр, із тим застереженням, щоб нам вільно було сміятося в кулак з королів і народів, увечір бути іншого переконання, як уранці і щоб могли ми вести веселе життя. Ми передаємо у твої руки віжки цього макаронічного і гротескового царства; отже з місця забираємо тебе на бенкет, виданий фондатором згаданого щоденника, колишнім банкіром, який не знає, що має робити зі своїм золотом і хоче замінити його на духове добро. Приймуть тебе там як брата; повітаемо тебе як короля тих непокірних духів, яких ніщо не страхує, яких бистроумність відкриває задуми Австрії, Англії або Росії, заки ще Росія, Англія або Австрія мала які-небудь задуми. Чуєш, Рафаель? — спитав промовець, перериваючи свою промову.

— Так, відповів молодий чоловік — менше здивований здійсненням своїх бажань, як зачудованій природним способом, в який випадки вязалися зі собою.

Хоч невсилі був повірити в якийсь магічний вплив, однаке подивляв химери людської долі.

— Але ж ти кажеш це „так”, якби думав при тім про смерть свого діда — відізвався один з його товаришів.

— Ах! — відповів Рафаель з відгінком на-

ївности, яка розсмішила цих письменників, надію молодої Франції, — я думав про те, що нам не-далеко до ролі великих падлюк!

— Так, тепер, — відповів перший — залишається нам лише...

— Що? — спитав інший.

— Злочин...

— Ось слово, що має всю височину шибениці і глибину Сени — сказав Рафаель.

— Ах, ти мене не розумієш... Я говорю про злочини політичні. Від сьогодні вранці мрію тільки про одне життя: змовника. Завтра не знаю, чи моя фантазія не зміниться; але сьогодні бліде життя нашої цивілізації, одноманітне як рейки залізниці, наповняє мое серце огидою.

Так розмовляючи, підійшли до дому при вулиці Жубер.

Один з трійки, на ім'я Еміль, був журналістом, який здобув собі більше слави тим, що нічого не робив, як інші своїми успіхами у праці. Сміливий критик, повний темпераменту і гостроти, мав він усі прикмети, на які дозволяли його хиби. Щирій і веселий, говорив тисячі злобних речей в очі приятелеві, якого позаочі боронив відважно і лъяльно. Глузував з усього, навіть із своєї будуччини. Завжди без гроша, тонув як усі трохи здібні люди в нечуваних лініозах, кидаючи в однім слові цілу книжку в ніс людям, що не вміли в цілих книжках дати ані одного слова.

— Будемо тут мати неабияку забаву — сказав до Рафаеля, вказуючи на коші з квітами, що наповнювали запахом і зеленню сходи.

— Люблю добре опріті сіни, прикрашені гарними килимами — відповів Рафаель. — Багатство від самого передсінка це у Франції рідкість. Тут чую, що оживаю.

— А нагорі напемося і посміємся ще раз, добрій Рафаелю. Сподіваюсь, що будемо переможцями і що перейдемося по всіх тих головах.

Потім, входячи до сальону, глумливим рухом показав на гостей. У сальоні, що блисків від позолоти і світла, привітала їх негайно найвизначніша молодь Парижа. Поміж цими гостями п'ять малобудучність, може десять мало здобути на короткий час трохи слави, а інші могли, як всяка мірнота повторити собі славну брехню Людвіка XVIII: „Єдність і забуття”. Господар проявляв клопітливу веселість людини, що видає два тисячі талерів. Його очі зверталися час-до-часу з нетерплячкою у сторону дверей сальону, якби прикликуючи гостя, що давав на себе чекати. Незабаром зявився низький, грубий чоловік, якого принісли підхлібним шепотом. Це був нотар, котрий того самого ранку допровадив до кінця справу засновників щоденника. Чорно одягнений льокай відчинив двері просторої їадальні, куди кожний увійшов без церемонії, щоб вишукати визначене собі місце довкола величезного стола. Заки вийшов із сальону. Рафаель повів очима по його величавій обстанові. Його бажання направду цілком сповнилося.

— Ax! пожити серед цього багатства рік, півроку, все одно! а потім умерти — сказав зідхаючи.

— Бодай міг би чоловік пізнати, зглибити, проглинути тисячу людських існувань.

— Ох — сказав Еміль — який слухав його — ти береш кабролет біржевого маклера за щастя. Тобі скоро знудився б маєток, якби ти бачив, що він відбирає тобі спромогу бути вищою людиною. Чи артист вагається колинебудь поміж нуждою багатства і багатством нужди? Цей чоловік завдав собі труду зібрати свій маєток лише для нас. Коли можна вірити зависним і тим, що стараються досліджувати пружини життя, то цей чоловік убив під час революції одного німця і кілька інших осіб — між ними свого найліпшого приятеля і його маму. Чи можна би підозрівати злочин під сивавим волоссям цього шановного Тайфера? Виглядає на дуже чесну людину. Маю охоту запитати цього капіталіста, чи він чесна людина...

— Не тепер! — скликнув Рафаель — аж як буде зовсім п'яний і до того часу пообідаємо.

Два приятелі, сміючися, засіли за стіл. Насамперед кожний гість поглядом, бистрішим від слова сплатив свою данину, подивляючи величавий вид на довгому столі, білім як верства свіжого снігу, де пишалася симетрично порозставлювана посудина у вінку румяних булочок. Кришталі відбивали світла і грали колірами веселки, свічки мерехтіли і перехрещувалися своїми проміннями в безконечність, страви під срібними кльошами загострювали апетит і цікавість. Словеса падали досить рідко. Сусіди пришивлялись один одному. Вино мадера кружляло. Потім зявилася перша страва

у цілій своїй величині. Наливали вина бордо і бургундське, біле і червоне з королівською щедрістю. Цю першу частину бенкету можна було прирівняти під кожним оглядом до експозиції якоїсь класичної трагедії. Друга дія стала трохи більше балаклива. Кожний гість уже попередньо випив, змінюючи напої по вподобі, так, що коли забрали рештки цієї знаменитої страви, бурхливі дискусії були у повному ході. При другій страві уми були вже до решти розпалені. Кожний ів і говорив, говорив і їв, пив, не зважаючи на надмір напоїв, такі були іскристі і запашні, такий заразливий був приклад. Тайфер намагався заохочувати гостей і казав подати тяжкі вина роданські, гарячий токай, старий, сильний русійон. Одна велика оргія розвинула свій голос, голос зложений зі змішаних криків, які росли як крещенда у Россінія. Потім прийшла черга на нудні тости, чванства, визови. Всі виреклися самохвальби своєю інтелектуальною спроможністю, щоби перевищувати себе спроможністю бочки, цебра, бодні. Прийшла хвилина, коли панове говорили вже всі нараз, а льокаї посміхалися.

Десер зявився, поданий якби чарками. Заставили стіл великим сервісом із золоченого бронзу, що вийшов з робітні Томіра. Стрункі постаті, що їх славний артист обдарив формами, признаними в Європі за ідеальну красу, піддержували посудини повні полуниць, ананасів, свіжих дактилів, жовтого винограду, морель, помаранч, привезених кораблем зі Стамбулу, гранатів, китайських овочів,

словом, повні усіх несподіванок багатства, архитекторів цукорничої штуки, найсмачніших ласощів, найбільше вишуканих лакомин. Коліри цих гастрономічних картин підносили бліск порцеляни, візерунки, розведені золотом, опукі лінії ваз. Срібло, перламутра, золото знову зявилися у нових формах; але замрячені очі і пяна гарячка слів ледви дозволили гостям на далекий здогад тієї поезії багатства, гідної східної казки. Десерові вина принесли свій запах і свій огонь. Ошаліла промада почала вигти, свистати, співати, кричати, муркотити, ревіти. Господар дому, почувавши себе пяним, не мав відваги встati, лише прихвалював витізки своїх гостей непорушним усміхом і старався зберегти статочний, гостинний вигляд.

— Чи ви їх повбивали? — спитав його Еміль.

— Ка жуть, що кару смерти мають знестi на памятку липневої революції — відповів Тайфер, підймаючи брови, з виразом повним хитrosti і глупости разом.

— Але чи вони не привиджуються вам ніколи у сні? — наставав Еміль.

— Справа передавнена! — сказав убивник, напханий золотом.

— І на його могилі — закричав Еміль з пекольним сміхом — похоронний підприємець вирізьбить „Прохожий, зрони слозу на його памятку”!...

— Коли панове хотять перейти до сальону, кава жде на панів — зголосив майстер церемонії.

У тій хвилині майже всі гості ширяли в тих роскішних країнах, де світла духа гаснуть, де тіло звільнене від свого тирана, віддається несамовитим роскошам свободи. Не зважаючи на те, почувши різкий голос льокая, який у заступстві свого пана оповіщував їм нові насолоди, гості, вставши зза стола, тягнули, підтримували або несли одні одніх. Ціла громада затрималася на хвилину непорушна і очарована на порозі. Усі вигадливі насолоди бенкету блідли перед спокусливим видом, що його приготовив амфітріон для їх найбільше любашного змислу. Під мерехтливими свічками золотого павука, довкола інкрустованого сріблом стола гурток жінок показався нагло очам зачудованих гостей, яких очі засвітилися як діаманти. Багаті були юдяги, але ще багатша була краса тих прегарних жінок, супроти яких блідли всі чуда цієї палати. Цей серай спокушував усі очі, задовольняв жагу усіх забаганок. Шептіт подиву понісся як найлагідніша музика. Любов не дотримала кроку пиянству і замісць гурагану пристрасти, гості, збентежені на хвилину своїми слабощами, віддалися насолоді роскішної екстази. Пробуджений думкою, що була може еманацією випарів шампанського вина, Рафаель затремтів на згадку того всякого лиха, яке привело сюди цих жінок, гідних може колись найчистішої пошани. Кожна з них без сумніву могла б розповісти якусь криваву драму. Майже кожна приносila з собою пекольні тортури, тягнула за собою людей без сумління, зломані присяги, радоші окуплені нуждою. Гості на-

близилися до них чесно і зачалися розмови, такі ріжні як жартери. Незабаром тут і там чути було сміх, галає збільшався, голоси міцнішали.

Сидячи на мягкій отамані, два приятелі побачили нараз, що до них підходить висока, добре збудована дівчина, величавої постави, з неправильними, але виразними, рисами обличчя, яке полонювало душу могутніми контрастами. Її чорне, розпущене волосся, спадало легкими кучерями на широкі плечі, на які приємно було дивитися. На матово-блідій шкірі відбивалися теплі тони її живих колірів. Очі, під довгими віями, кидали єміле полумя, іскри кохання! Уста, червоні, вогкі, розхилені, манили до поцілунку. Ця дівчина мала стан сильний, але змислово-елястичний; бюст і рамена були знаменито розвинені як у гарних постатей Каррачія. Її незвичайна врода могла б побудити кожного недоріку, її голос мусів чарувати глухих, її погляд мусів оживлювати навіть старі кістяки. Одягнена в червону оксамитну сукню, стоптала недбало ногою кілька квітів, що впали вже з голови її товаришкам і погірдливим рухом подала двом приятелям срібну тацю.

— Як ти називаєшся? — спитав її Рафаель.

— Аквіліна.

— Чи маєш, як твоя патронка, шляхотного і грізного змовника, який кохав би тебе і вмів би вмерти за тебе? — спитав живо Еміль, розбуджений цією оманюю поезією.

— Я мала — відповіла дівчина. — Але гільстина була моєю суперницею. Тому дочітала завжди

при моїм одязі кілька червоних шматок, щоб у своїм веселім настрою я не зайшла за далеко.

— О! позвольте їй лиш оповісти історію чотирьох молодців з Ля Рошель, то вона ніколи не скінчить. Сиди тихо, Аквіліно! Кожна жінка плаче по якімсь коханцеві; але не всі, як ти, мають таке щастя, щоб стратити його на ешафоті.

Ці слова сказало солодким і мельодійним голосом найневинніше, найкраще і найніжніше створіння, яке під чаюдійною паличикою феї колинебудь виколупалося з зачарованого яйця. Підйшла тихими кроками і показала гарне личко, стрункий стан, сині, чарівно скромні очі, і свіжо-чисті скраї. Навіть невинна наяда, що вирветься зі свого джерела, не була би полохливіша, ні більша, ні наївніша від тієї молодої дівчини, що виглядала на щіснацять літ і здавалося, не знає, що таке зло, що таке любов, не знає життєвих бур, а прийшла сюди просто з церкви, де молилася до янголів, щоб чимскоріше забрали її до неба. Лише в Парижі стрічаємо такі створіння з невинним обличчям, що ховають у собі найглибше зіпсуття, найбільше рафіновану розпусту під чолом таким чистим, таким ніжним як квіт ромену. Підведенні божеськими обітницями, віписаними у міліх привабах щієї дівчини, Еміль і Рафаель приняли каву, яку вона їм налила у чарки, подані Аквіліною, і почали з нею розмову.

— Я хотів би знати — сказав Еміль до цієї гарної дівчини — чи ти думаєш коли про будучість?

— Будучність? — відповіла зі сміхом. — Що ви називате будучністю? Що маю думати про те, що ще не існує? Ніколи не дивлюся ні поза ні перед себе. Чи це таки не забогато займатися цілим днем нараз? Зрештою, будучність, ми її знаємо, це — шпиталь.

— Як можеш бачити звідси шпиталь, а не старатися оминути його? — кликнув Рафаель.

— Що є в шпиталі такого страшного? — спитала грізна Аквіліна. — Коли жінка не є ні матірю, ні чиеюсь дружиною, коли старість одягне нас у чорні панчохи і зморшки на чолі, звялити все, що є в нас жіночого і згасить радість в сроках наших коханців, то чого нам тоді треба?

— Моя Аквіліно, — ти ніколи так добре не говорила про свою зневіру — сказала Евфразія. — Так, кашміри, веліни, перфуми, золото, шовки, багатства, все, що блиснить, все, що подобається, до лица лише молодості. Ви смеєтесь з того, що я говорю — крикнула, кидаючи двом приятелям ідкий погляд; чи не маю слушності? Волю умерти з роскоші як від слабости. Дайте мені міліони, я їх пропущу; не лишу ні одного сантима на другий рік. Жити, щоб подобатися і чанувати, оце девіза, яку виступає кожний удар моого серця.

— А інші? — спитав Еміль.

— Інші? Нехай також дбають за себе! Волю смиатися з їх терпінь, як плакати над своїми.

— Що ж ти пережила, щоб так думати? — спитав Рафаель.

— Покинув мене для приданого! — сказала, прибираючи таку поставу, що видно було всі її принади. — А я працювала дні і ночі, щоб виживти свого коханця!

— Чи жінка без сорому не розбуджує єгиди? — сказав Еміль до Рафаеля.

Евфразія кинула йому погляд змії і відповіла з безмежною іронією:

— Сорому? Залишаємо його поганим і калікам. Чим були б вони без нього, біdnї?

— Замовч! — скривнув Еміль — не говори про те, чого не знаєш.

— Які вони щасливі, що можуть так зректися розуму! — засміявся Рафаель.

— Щасливі? — сказала Аквіліна з усміхом жалю і жаху, кидаючи двом приятелям понурий погляд. — Ах! Ви не знаєте, що це значить бути засудженим на веселість зі смертю в серці...

В цій хвилині вигляд сальону був подібний до пандемонію Мільтона. Синє полум'я пончу кідало пеколіні відтіні на обличчя тих, що могли ще пити. Шалені танці, підсичувані дикою енергією, викликували сміхи і крики, що вистрілювали як вибухи штучних вогнів. Будуар і малій сальон, завалені трупами і вмираючими, виглядали як поле бою. Атмосфера була гаряча від вина, роскоші і слів. Пиянство, любов, шал, забуття про світ заціли в серцях, малювалися на обличчях, були вписані на диванах, виступали у загальнім безладді і кидали на очі всіх легку заслону. В тій хвилині

довіреному служникові вдалося відтягнути свого пана до іншої кімнати і шепнути йому до уха:

— Пане, всі сусіди стоять у вікнах і нарікають на галас.

— Коли бояться галасу, то хай постелять солому перед своїми брамами! — закричав Тайфер.

Рафаель вибухнув нараз таким нестримним ревом, що його приятель спитав його про причину цієї наглої веселості.

— Не так легко було би тобі це зrozуміти — відповів Рафаель. — Насамперед мусів би я тобі призватися, що ви затримали мене на побережжі Вольтера у хвилині, коли я йшов кинутися в Сену.

— Коли б ти не тримав обох ніг на цій чарівній Аквіліні, якої хропіння так дивно подібне до гуркоту недалекої бурі, — сказав Еміль, що сам бавився кучерями Евфразії, — то ти сам посоромився б своєї п'яності і балакучості. Щож за експеримент хотів ти зробити, кидаючися до Сени? Чи ти заздрісний за машину гідрравлічну на мості Нотр-Дам?

— Ах, коли б ти зновував моє життя!

— О, — крикнув Еміль, — я не думав, що ти такий банальний; ця фраза страшно зужита. Чи ти не знаєш, що ми всі маємо претенсії до того, що терпимо багато більше як інші?

— Ах! — зідхнув Рафаель.

— Але-ж бо ти смішака з твоїм „ах”! Оповідай, слухаю. Якщо ти кидався до Сени через жінку, через запротестований вексель, або з нудьги, то я виречуся тебе.

ІІ. ЖІНКА БЕЗ СЕРЦЯ.

Помовчавши хвилину, Рафаель зробив недбалий рух рукою і сказав:

— Свою довгу і повільну муку, що тяглась десять літ, можу переказати сьогодні кількома реченнями, в яких біль буде тільки думкою, а радість тільки філософічною рефлексією. Міркую, замісць відчувати...

— Ти нудний, як коментар до закону — закричав Еміль.

— Це можливе — говорив дальнє Рафаель без спротиву. — Отже, щоб не надуживати твоїх ух, подарую тобі перших сімнацять літ моого життя. Коли я скінчив колегію і вернувся з бурси до дому, мій батько взяв мене в қарби гострої дисципліни. Я йшов спати в девятій годині, і вставав у п'ятій рано. Батько хотів, щоб я совісно простудлював право. Я ходив рівночасно на університет і до адвоката...

— Що це все мене обходить? — перервав Еміль.

— Ах, хай тебе чорт ухопить! — відповів Рафаель. — Якже зрозумієш мої почування, коли не отовім тобі невловливих фактів, що впливали на

мою душу, держали її в остраху і зберігали мене довгий час в дитячій наївності. Отже до двадцять першого року життя я гнувся під деспотизмом батька, твердим як деспотизм чернечих правил. Уяви собі найбуйнішу уяву, серце як найбільше жадне любови, найніжнішу душу, найпоетичнішого духа повсякчас у товаристві людини до найвищої міри шерсткої, згірклой, холодної. Бетовен і Моцарт були часто моїми потайними повірниками. Сьогодні я посміхаюся, згадуючи всі забобони, що непокоїли мою совість в ці часи моєї невинності і чеснотливості: переступити поріг ресторану я вважав за правдиву руїну; моя уява малювала мені каварню як місце розпustи, де люди тратять честь і майно; а щоб рискувати гроші у грі, то треба було наперед їх мати!

Одного разу я був на балі у князя Наварен, кузина моого батька. Але щоб ти міг добре зрозуміти моє положення, то знай, що я мав витертій одяг, зле зроблені черевики, неможливу краватку і виношені рукавички. Я забився в кутик, щоб вигідно їсти морозиво і приглядатися гарним жінкам. Мене побачив мій батько. Ведений мотивами, яких я ніколи не міг відгадати, — так мене приголомшив тоді цей акт довір'я! — він дав мені переховати свій гаманець і ключі. Десять кроків від мене трало кількох людей. Я чув, як дзвеніло золото. Я мав двадцять літ і мріяв про те, щоб провести один цілий день пірнувши у гріах мого віку. Це була розпуста духа, що її анальгії не можна б знайти ані в каверзах куртизан, ані у снах

молодих дівчат. Отже я сховався до якоїсь кімнатки, де, сам, з палаючими очима, і судорожними пальцями порахував гроші батька. Було сто талерів! Не зважаючи ні на шум в уях, ні на серце, що нагально билося, я взяв дві двацятифранківки, які бачу досі. Цифри на них були затерті, а обличчя Наполеона було викривлене. Я вложив гаманець до кишені і вернувся до стола гри, стискаючи дві золоті монети у вогкій жмені. Певний, що ніхто зі знайомих мене не бачить, я поставив ставку за грубим, добродушним паном, над якого головою я склав більше молитов і обітів, як їх складають подорожні на морі під час трьох буревій. Потім я відвернувся плечима до стола, де рішалося мое щастя, щастя може тим глибше, що злочинне. Нараз батько перейшов попри мене. Я зrozумів тоді жахливі слова Святого Письма: „Дух Божий перейшов попри його обличчя”. Я виграв. Звернувши до калитки батька монети, які я звідти виймив, я поставив знову свою виграну за цим тідним і шляхотним паном, який дальше вигравав. З хвилиною, коли я був уже власником сто шістдесяті франків, я завинув їх у хустину так, щоб не могли ні рухатися, ні дзвеніти, коли будемо вертатися до дому, і перестав грати.

— Шо ти робив коло стола при? — спитав мене батько, вісідаючи до повозу.

— Приглядався — відповів я, tremtючи.

— Нічого не було б у тім надзвичайного — сказав батько — якби ти мусів для амбіцій, поставити кілька монет. В очах світових людей ти вже

досить дорослий, щоб мати право робити дурниці. Тому я і не гнівався б на тебе, якби ти послужився моєю калиткою...

Я не відповів нічого. Коли ми були вже дома, я віддав батькові гаманець і ключі. Увійшовши до своєї кімнати, він висипав проші з гаманця на ватран, порахував їх, звернувся до мене з досить ласкавим обличчям і сказав мені, відділюючи кожне слово довшою або коротшою, проречистою плавзою.

— Мій сину! Ти кінчиш незабаром двадцять літ. Я задоволений з тебе. Мушу визначити тобі пенсію, хочби на те, щоб навчити тебе ощаджувати і пізнавати життя. Від сьогодні буду давати тобі по сто франків місячно. Можеш розпоряджати ними по своїй вподобі. Ось тобі за перше чвертьріччя цього року — додав, гласкаючи рукою стовпик золота, якби хотів перевірити суму.

Признаюся, що я готов був ось-ось кинутися йому до ніг, назвати себе злодієм, непідником і що гірше брехуном! Сором мене стримав. Я хотів обніяти його, але він легко відсунув мене.

— Тепер ти вже мужчина, моя дитинко — сказав мені. — Те, що я роблю, річ проста і справедлива і не маєш зашо мені дякувати. Від тепер будемо двома приятелями. За рік станеш доктором прав. Вчися, Рафаелю, мене розуміти. Я не хочу робити з тебе ані адвоката, ані нотара, але державного мужа, який міг би стати славою нашого бідного дому...

Від цього дня батько втаємничив мене у своїй пляні. Я був одинаком, маму стратив я перед десяти літами. Колись, мало вдоволяючись правом оброблювати землю зі спадбю при боці, мій батько, голова історичного роду, майже забутого в Овернії, приїхав до Парижа, щоб тут шукати щастя. З хистом і енергією, він без великих протекцій дійшов до становища в самім серці влади. Революція зломала його кар'єру; але він зумів оженитися зі спадкоємницею великого роду і в часах цісарства був близький до того, щоб привернути нашому домові його давню велич. Реставрація, що звернула моїй матері великі маєтки, зруйнувала моого батька. Він купив був багато землі за границею, з тих земель, що їх цісар роздав був своїм генералам, і воював від десяти літ з ліквідаторами і дипломатами, з пруськими і баварськими трибуналами, щоб утримати загрожену втасність цих нещасних маєтків. Батько втягнув мене у безвідхідний лябірінт того великого процесу, від якого залежала наша будущність. Нас могли засудити на зворот доходів з вирубу дерева на тих землях у роках 1814 до 1817; в такім випадку ледви вистачило б маєтку моєї матери, щоб урятувати честь нашого імені. Тоді я зрозумів усі турботи, яких клеймо опоганило обличчя моого батька. Так майже щільй рік я вів, на око, життя світової людини, але цей мій розгін і завзятість у наладнуванні звязків із засібними своїками, або з людьми, які могли нам бути корисні, були, поправді, великою працею. Мої розваги були адвокатськими інтервен-

ціями, мої розмови — меморіялами. До цього часу я був чеснотливий тому, що не мав змоги відда-тися пристрастям молодої людини; тепер я боявся через якийнебудь промах спричинити руйну моого батька і власну і став своїм власним деспотом, не важився дозволити собі ні на яку будь приємність, ні на якийбудь видаток. Тимто, коли Девітель випорпав, якби навмисне для нас, цісарський декрет про втрачені права до маєтків, і ми були зруйно-вані, я підписав також і продаж своєї пайки. Сльо-зи вдяки, які я побачив в очах моого батька, були тоді для мене найкращим майном і спомин цих сліз часто приносив мені потіху в моїй нужді. Де-сять місяців по сплаті своїх вірителів батько по-мер у журбах; він обожав мене і мене зруйнував! Ця думка вбила його. В 1826. році, маючи двадцять два роки, пізньої осени, я сам один ішов за домо-виною моого першого приятеля — моого батька. Три місяці пізніше хотар передав мені тисячу сто двад-цять франків, що залишилися начисто із бать-ківської спадщини.

— Такі то були, дорогий Емілю, випадки, що покермували моєю долею, перемінили мою душу і поставили мене ще молодого у найфальшивішій суспільній ситуації — сказав по хвилині мовчанки Рафаель. — Родинні звязки, зрештою слабі, лу-чили мене з кількома багатими домами, але досту-пу до них була б мені заборонила моя власна гор-дість, якби погорда і байдужість не були вже замкнули передімною дверей. Моя душа, завжди придушувана у своїх виявах, замкнулася сама в со-

бі. Я став жертвою безмежної амбіції, уважаючи себе за призначеного до великих діл, і рівночасно бачив себе великим зером. Я відчував потребу людей, а не мав приятелів. Мені треба було промошувати собі дорогу у світі, а я був сам, і то такий боязкий, що аж соромязливий. Як усі великі діти, я мріяв потаємно про ідеальне кохання.

— Алеж бо ти трагічний сьогодні! — скликнув Еміль.

— Ах! дозволь мені розправитися з моїм життям — відповів Рафаель.

Гіркий тон, яким він сказав ці слова, вразив Еміля так живо, що від цієї хвилини він слухав Рафаеля з повною увагою, вдивившися в нього тупим поглядом.

— Опинивсь я без батьків — оповідав даліше Рафаель — без приятелів, сам серед найжорстокішої пустині, пустині брукованої, пустині заселеної, думаючої, живої, де все супроти тебе більш як вороже, бо байдуже! Моя постанова була природна, хоч шалена; вона мала в собі щось неможливого, що додавало мені відваги. Ось мій плян: мої тисячу сто франків мали вистачити мені на життя на три роки; я визначив собі цей час, щоб видати на світ твір, який звернув би на мене загальну увагу, приніс мені гроші або славу. Я мав зарисувати смерть, щоб жити. Обмежуючи життя до його правдивих потреб, до найконечнішого, я уважав, що триста шістьдесят п'ять франків на рік повинно бути досить для такого бідного, як я. І дійсно, ця мала сума вистачала мені на життя

доти, доки я вмів піддаватися моїй власній чернечій дисципліні.

— Це неможливе! — кликнув Еміль.

— Я жив так майже три роки — відповів Рафаель з деякою гордістю. — Порахуймо! — додав.

— Три су хліб, два су молоко, три су вужденина. Це не давало мені вмерти з голоду і підтримувало мій ум у стані незвичайної ясності. Мое мешкання коштувало мене три су денно, я висвічував за ніч на три су оливи, порядки в кімнаті робив я сам, сорочки ношив флянелеві, щоб не видаєти на прання більше як два су денно. Палив я торфом, якого ціна, поділена на дні цілого року не давала ніколи більше як два су. Одежі, білля і взуття я мав запас на три роки; зрештою я не виходив з хати тільки на деякі виклади і до бібліотек. Ці всі видатки разом не робили більше як вісімнацять су, лишалося мені ще два на непередбачені потреби. О! я переносила гордо мою бідноту! Чоловік, що передчуває гарне майбутнє йде через своє злиднене життя як невинний, ведений на шибеницю — він не соромиться. Сьогодні сміюся з себе, з того се бе, може й святого і величного, що вже не існує. Товариство, світ, наші звичаї, наші обичаї, бачені зблизька, відкрили мені очі на небезпеку моєї невинної віри і на недоцільність моєї завзяттої праці. Коли я вже рішився на мій новий плян, я почав шукати за мешканням у найвищіших дільницях Парижа.

Одного вечора, вертаючись з Естралади, я переходив вулицею Кордіє. На розі вулиці Клю-

ні, я побачив дівчину, яких чотиринацять літ, як бавилася мячем зі своєю товаришкою, і сміхом та збитками розвеселювала сусідів. Це була прегарна сцена. Пригадуючи собі побут Жана Жака Руссо в цих сторонах, я найшов готель де Сен-Кантен; занепад, в якім він находився, давав мені надію на дешеву кімнату і я ввійшов до середини. Вразила мене приємно чистота салі на партері, яка в інших готелях буває звичайно така брудна. Господиня готелю, жінка коло сорок літ, якої риси обличчя проявляли пережите горе, і якої погляд був якби пригашений від сліз, встала і підійшла до мене. Я сказав їй несміло мою ціну; тоді вона, без здивування, вишукала один ключ з поміж інших і запровадила мене на піддашшя, де показала мені кімнату з видом на дахи і на подвір'я сусідніх домів, що з їх вікон виставали довгі жердки, обвішані біллям. Страшне було це піддашшя, з жовтими, брудними стінами, від яких віяло нуждою, саме відповідне для вченого. Крівля була скісна і крізь нещільні дахівки просвічувало небо. Було там місце на ліжко, стіл, кілька крісел, а в кутку, що його творив дах, я міг примістити свій форtepіан. Не маючи грошей, щоб умеблювати цю клітку, бідна жінка не могла її досі ніколи винайmitи. А що я уратував від ліщитації деякі меблі, які були подекуди моєю особистою власністю, то негайно погодився з господиною і на другий день туди спровадився. В цім надземнім гробівці жив я майже три роки, працюючи безугавно день і ніч з такою приемністю, що наука видавалась мені

найкращим предметом, і найщаєливішою розвязкою людського життя.

Я розпочав два великі твори. Моя комедія мала за кілька днів принести мені славу, майно і вступ до того світа, де я бажав появитися знову з королівською владою генія. Але ви всі бачили в цім архітекторі першу похибку молодого хлопця, що саме вийшов з університету, правдиву дитячу нісенітницю. Ваші злобні жарти підтяли крила оманним поривам, які пізніше вже не пробудилися. Ти єдиний, дорогий Емілю, втишив глибоку рану, яку інші завдали мому серцю. Ти єдиний подивляв мою „Теорію волі”, той великий твір, для якого я вивчив східні мови, анатомію, психічну гію, якому я присвятив найбільшу частину моого часу. Цей твір, якщо не помилляюсь, доповнить праці Месмера, Ляватера, Галля, Бішата, прокладаючи новий шлях людському знанню. Тут кінчиться мое гарне життя, та посвята всіх днів, та праця незнаної світові шовкопрядки, якої ціла нагорода лежить мабуть у самій праці. Я, виніжнений коханець східних лінощиків, закоханий у своїй мрії, змисловий, працював невпинно, поборюючи спокуси веселого паризького життя. З вдачі ласун, я став стриманий; я, що любив прогулочки і подорожі, мріючи про чужі краї, сидів постійно при бюрку з пером у руці; я — балакун, ходив слухати мовчики викладів у Бібліотеці і Музею; я спав на моїм самітнім тапчані, як чернець чину св. Венедикта, а жінка була моєю одиночкою химерою, химерою, яку я леліяв і яка завжди втікала передімною. Си-

лою якогось міражу чи гарячки, я, вдовець, по всіх жінках, яких я пожадав, позбавлений усього, мешканець убогого піддашня, бачив там довкруги себе вінок чарівних коханок! Мене пережирали пристрасти, я плавав у розпуці, пожадав усього і все осягав; словом п'яній натще серця, як святий Антоній у своїх спокусах. На щастя, сон клав край цим огністим візіям; на другий день наука призвала мене з усміхом і я був їй вірний. Десять перших місяців мого заточення я вів те бідне, самітне життя, яке я тобі змалював. Але після цього часу, коли господиня та її донька пізнали мої обичаї і звички, приглянулися мої особі і зрозуміли мою нужду, може тому, що самі були дуже нещастливі, завязалися поміж ними і мною невідхильні нитки приязни. Павлина, ота премила істота, якої наївний і ніжний чар подекуди спровадиз мене сюди, віддала мені кілька послуг, яких я не міг відкинути. Усі лиха це сестри, вони мають ту саму мову і ту саму шляхотність, шляхотність тих, що не маючи нічого, щедрі почуваннями, платять своїм часом і своєю особою. Непомітно Павлина задомашнилася у мене, обслугувала мене, а її мати не противилася цьому. Я заставав навіть саму маму, як направляла мені білля і червоніла, що я заскочив її на цьому доброму вчинку. Я став мимохіть їх піклуванцем і приймав їх послуги. Чи я міг опертися ніжній уважливості, з якою Павлина навшпиньках приносила мені мою скромну їжу, коли покімтіла, що я від семи чи восьми годин нічого не їв? Усміхалася до мене з чаром жінки

і невинністю дитини, давала мені знак, що я не повинен її бачити.

Одного вечора Павлина оповіла мені зі звoрушливою наїvnістю свою історію. Її батько був сотником кінних grenadiirів цісарської гвардії. При переправі через Березину козаки взяли його в полон; пізніше, коли Наполеон хотів його вимінити, московська влада надаремне шукала його на Сибірі; згідно зі словами інших полонених він утік до Індії. Від того часу пані Годен, моя господиня, не могла дістати ніякої вістки про свого чоловіка. Прийшли тяжкі роки 1814. і 1815; сама, без помочі і засобів, винаймила готель, щоб виживити дочку. Завжди надіялася побачити ще свого чоловіка. Найбільшою її журою було те, що не могла дати освіти своїй Павлині, похресниці княжни Боргезе! Коли пані Годен виявила мені ту свою гірку журу, яка заганяла її до гробу, я, щоб віддячитися за дбайливість, якої зазнав я від тих двох жінок, впав на думку довести до кінця виховання Павлини. Простота, з якою ці дві жінки приняли мою пропозицію, була рівна тій моїй щирості, що мені її подиктувала. Так осягнув я години відпочинку. Дівчина мала великі вроджені здібності, вчилися так легко, що незабаром перевищила мене у грі на фортепіяні. Слухала мене уважно і радо, поклавши на мене свої чорні, оксамітні очі, що заєдно мов би усміхалися. Повторяла свої лекції голосом ніжним і пестливим, виказуючи дитячу втіху, коли я її похвалив. Її мати з приємністю дивилася, як дочка цілі дні пересиджує за науковою

Мій фортепіан був єдиним моїм предметом, яким могла вона користуватись і вона користала з кожної моєї неприявності, щоб на ньому вправляти. Коли я вертався, заставав Павлину у своїй кімнатці в якнайскромнішім одязі; але за найменшим рухом її стрункий стан і віся приваблива її постать виступала зпід грубої матерії. Всеж ті гарні скарби те багатство молодої дівчини, ввесь цей надмір краси для мене так, якби не існував. Я наказав собі, що буду бачити у Павлині тільки сестру; мене збирала гайдь на думку, що я міг би ошукати довіря її мамі. Я подивляв цю чарівну дівчину як образ, як портрет померлої коханки; притім я був для неї дуже строгий, але чим більше я давав їй відчути мій учительський деспотизм, тим більше вона ставала солодка і віддана. Це — мое вбожество говорило своє егоїстичне слово і завжди клало свою зализну руку поміж тою доброю істотою і мною.

Признаюся зі соромом, що не розумію любови у нужді. Скільки ж то разів я вбираю у думці маленькі ноги Павліни в шовкові катці, оповивав її стрункий як молода тополя стан у сукню з гази, кидав на її лоню легкий серпанок, казав їй ступати по килимах багатої палати, провадив до пишної карити! Я обожав би її тоді. Тепер в цих останніх днях моєї шаління, спомин приводив мені перед очі Павліну, як малює нам нераз сцени з нашого дитинства. Нераз огортало мене зворушення, коли я думав про ті роскішні минулі хвилини: чи то, як я побачив цю чарівну дівчину при

моїм столі, занятому шитвом, спокійну, мовчазну,. зосереджену і слабо опромінену світлом, що спливало з моого горішнього вікна та клало легкі, спрі-блисті відблиски на її гарне, чорне волосся; чи то, коли я почув її молодий сміх, або її повний голос, як співала легкі куплети, що їх сама без труду складала. Моя невблаганна пам'ять кидала мені образ цієї дівчини через розпусту моого життя як докір, як образ невинності! Але лишім цю бідну дівчину її долі! Хоч би була яка нещаслива, я бодай не кинув її у вир жахливого буревію, не потягнув її у своє пекло.

Аж до останньої зими вів я це спокійне і працьовите животіння, якого слабий образ я ставався тобі з малювати. В перших днях грудня 1829 р. стрінув я Растиняка, який, не вважаючи на нужденний стан моєї одежі, взяв мене під руку і з правдивою братерською цікавістю спитав мене про мою долю. Взяв мене своїми гарними словами, і я оповів йому коротко про мое життя і мої надії. Він почав сміятися і назвав мене генієм і дурнем в одній особі. Його гасконська красномовність, його знайомість світа, добробут, що його завдячував своїй проворності, поділали на мене непереможно. Растиняк змалював передімною обрав, як умру у шпиталі, непризнаний як перший ліпший дурень, повів мене за моїм власним похороном, кинув мене до спільногого тробу інуждаїв. Говорив мені про шарлятанство. З тією милою снагою, що робить його таким приємним у товаристві, він представив мені всіх геніяльних людей як шарлятанів. Заявив:

мені, що мені бракує одної клепки, і це буде причиною моєї смерти, якщо залишуся самотній при вулиці де Кордіє. На його думку, я повинен бувати у світі, щоб люди звикали до моого назвища, а сам я повинен скинути зі себе ту шкаралупу скромного сіромахи, в якій не долиця за життя великої людині.

— Дурні — кричав — називають це заняття інтригантством, моралісти підпорядковують його під назву розпусти. Не звертаймо уваги на людей, дивімся на успіхи. Ти працюєш? отже ніколи не зробиши нічого! Я -- здібний до всього і до нічого, лінівий як собака, а осягну все те, що забажаю. Всюди пхаюся, розтрощую інших ліктями і люди роблять мені місце; хвалюся і вірять мені; роблю довги і платяте за мене! Марнотратність це, мій дорогий, ціла система політики. Життя людини, занятості гайнуванням свого майна, буває часто доброю спекуляцією. — Твоя праця скінчена — почав після хвилини мовчанки — талант маєш величезний. Отже ти дійшов до місця, звідки я виходжу. Тепер треба самому приготувати свій успіх, це певніше. Мусиш наладнати звязки з кліками, здобути собі оплескувачів. Я хочу заключити спілку з твоєю славою, буду ювеліром, що буде вправляти самоцвіти у твою корону... Щоби зачати, будь завтра тут. Введу тебе до одного дому, де буває цілий Париж, наш Париж, Париж людей гарних, славних, міліонерів, словом людей, що говорять золотом, як Золотоустий. Якщо ти трохи проворний, мій дорогий хлопче, ти сам запевниш

56

долю своїй „Теорії”, зрозумівши ліпше теорію долі. Завтра вечором побачиш гарну графиню Федору, жінку моди.

— Я ніколи про неї не чув...

— Ти правдивий кафр! — відповів Раствіняк, сміючись. — Не знати Федори! Жінка на віддані, яка має яких вісімдесят тисяч фунтів ренти і яка нікого не хоче, або якої ніхто не хоче! Щось в роді жіночої проблеми, парижанка — наполовину московка, московка — наполовину парижанка! Жінка, в домі якої повстають усі романтичні твори, що ніколи не появляються, найкраща, найчарівніша дама Парижа! Ти навіть не кафр, ти щось посереднє між кафром і живиною. До побачення завтра!

Як пояснити непереможний вплив імені? Федора переслідувала мене як зла думка, від якої чоловік хотів би відчепитися. Якийсь голос говорив мені: „Ти підеш до Федори“. Даремне я боровся з цим голосом і кричав йому, що він бреше — він проганяв усі мої міркування одним цим іменем: Федора. Але чи це ім'я, ця жінка, не були символом усіх моїх бажань і темою моого життя? Це, зрештою, не була може ні жінка ні ім'я, лише усі мої проходи, що підносилися в моїй душі, щоб спокушувати мене заново. Графіня Федора, багата і без коханця, така, що опирається паризьким спокусам, чи не була втіленням моїх надій, моїх візій? Я творив собі жінку, зображував собі її у думках, мріяв про неї. На щастя мав я ще досить порядний чорний фрак і білу камізольку, до-

того з цілого мого маєтку залишилося ще мені яких трицять франків, які я порозкидав поміж своїм шпаргаллям по шуфлядах, щоб поміж пятифранковою монетою і якоюсь моєю забаганкою поставити собі тернисту огорожу шукання, і крутанини по своїй кімнаті. Одягаючися, я шукав моїх скарбів у морі паперів. Можеш уявити собі, що рукавичі і фіякер коштували величезні гроші як на мою вбогу калитку: вони зіли мій хліб на цілий місяць. Растиняк ставився точно, і жартуючи воміхнувся побачивши мою метаморфозу; по дорозі до графині дав мені кілька спасенних рад щодо поведінки з нею. Змалював мені її як жінку скупу, пусту і недовірливу; але скупу з пишнотою, пусту зі скромністю, недовірливу з добросердністю.

— Обсервуючи Федору — сказав — я був безкорисний і холоднокровний, тому мої завваги мусить бути правильні. Коли я рішив представити тебе їй, я думав про твою долю; тимто вважай на кожне своє слово, вона має чортівську пам'ять, а хитрістю могла би довести до роспuki дипломата: відгадала би навіть ту хвилину, коли він скаже правду. Між нами кажучи, думаю, що цар не признав її подружжя, бо московський амбасадор почав сміятися, коли я згадав йому про неї. Він не приймає її і здоровить її досить злегка, коли стрічає її в алеях Бульонського Ліску. У Франції її опінія як найкраща. Чимало молодих джигунів, навіть син одного пара Франції жертвували їй своє ім'я взаміну за маєток; вона всіх їх членно відправила з гарбузом. Можливе, що її вражливість за-

чинається аж від титулу графа! Чи ж ти не є маркізом? Ну, вперед, якщо вона тобі подобається! Ось це я називаю: давати інструкції!

Ми опинилися врешті в уквітчанім цвітами передсінку палати. Коли ми йшли по широких сходах, вистелених килимами, де за очі аж хапали всі вибаги англійського комфорту, серце мені билося. Щож, я приходив з піддашшя, після трьох літ злиднів. Я побачив жінку, мабуть двацятьдвух літню, середнього росту, у білій сукні, серед гуртка мужчин, з віяльцем із пер у руці. Коли побачила Растиняка, встала, підійшла до нас, усміхнулася мило і мельодійним голосом сказала мені якийсь, без сумніву наперед приготований, комплімент. Наш приятель представив мене як чоловіка з талантом, а його хист і його гасконський темперамент зеднали мені прихильне приняття. Я став предметом загальної уваги і це мене збентежило; на щастя Растиняк згадав був про мою скромність. Були там учені, письменники, давні міністри, пари Франції. Кілька хвилин по нашім приході розмова пішла своїм ходом і я, чуючи, що мушу підтримати свою репутацію, напружив усі думки, а потім, не надуваючи слова, яке мені припало, старався менше або більше глибокими і дотепнimi фразами схоплювати зміст дискусії. Я зробив деяке враження. Тисячний раз у своїм житті, Растиняк був пророком. Коли вже зібралося стільки гостей, що кожний міг почуватись свободним, мій провідник везяв мене під руку і ми перейшли по кімнатах.

— Не показуй занадто великого захоплення графінею — сказав мені — відгадала би причину твоїх відвідин.

Сальони були обставлені з вибагливим смаком. Були там дорогі образи. Кожна кімната, так як у найбагатіших англійців, мала свій окремий характер, а шовкові обивки, орнаменти, стиль меблів і кожна найменша прикраса гармонізували із загальним пляном.

— Мешкання мав би ти досить гарне — сказав Растиняк з усміхом, в якому скривалася легка іронія. — Чи це не спокусливе? — додав, сідаючи.

Нараз зірвався, взяв мене за руку, запровадив до спальні графіні і показав під бальдахимом з білого серпанку і білої мори роскішне, лагідно освітлене ліжко, правдиве ліжко молодої Феї, зарученої з духом.

— Чи не є це — майже кликнув він шепотом — безмір безсоромності, кокетства і нахабства дозволити нам дивитися на цей престіл кохання? Не віддатися нікому, а дозволити кожному зложити тут свою візитівку! Коли б я був вільний, я хотів би бачити, як ця жінка приборкана плаче під моїми дверми.

— Отже ти такий певний її чеснотливости?

— Найсмілівіші з наших джигунів, і навіть найбільше вправні в тих справах признають, що програли справу з нею, любляться у ній дальше та залишаються приятелями. Чи ця жінка не якась загадка?

Ці слова викликали в мені якесь опяніння. Моя заздрість боялася вже за минувшину. Тремтючи від щастя, я вернувся скоро до сальону, де я залишив графиню і стрінув її в готицькім будапарі. Зупинила мене усміхом, казала мені сісти поруч себе, питала про мою працю і здавалося, мов би цікавилася тим дуже, головно тим, що я почав викладати їй мою систему жартами, замісць розвивати її по вченому професорською мовою. Я мав честь розважити цю жінку; прощаючися, просила вона мене відвідати її. Чи може я взяв, за своїм добрим звичаєм, формулу ченности за слова серця, чи може Федора побачила в мені якусь близьку славу і забажала збільшити свою менажерю учених, досить, здавалося мені, що я їй подобався. Я приклікав на поміч усе мое знання фізіольогії і цілі мої давні студії над жінкою, щоб прослідити докладно під час цього вечора цю особливу особу та її поведінку; скритий у фрамузі вікна підглядав я її думки, шукаючи їх у її руках, студіючи її поведінку в ролі пані дому, яка ходить сюди і туди, сідає, гуторить, прикликує якогось мужчину, питаеться і слухає, спершишися на одвірок. Я дотянув у її ході таке принадне колихання, таке чарівне хвилювання сукні, вона викликувала таку могутню жадобу, що я почав дуже сумніватися в її чеснотливості. Коли Федора й була тепер недоступна для любови, то колись мусіла бути дуже пристрастна; бо вирафінована любашність пробивалася навіть у її позі, коли розмовляла: вона опиралася об боазерю маніжливо, як жінка, що ось-

ось готова впасти, але так само готова утекти, коли б затрівожив її надто промовистий погляд. Її свіжі, малинові уста відзначувалися на дуже білій шкірі обличчя. Її темне волосся зміцнювало помаранчевий колір очей, яких вираз, здавалося, додавав переконливости її словам. Врешті її бюст мав усі приваби. У всій її появі я находив відбитку пристрасти. Любов була виписана на італійських повіках цієї жінки, на її гарних плечах, гідних мільонської Венери, в рисах її обличчя, у спідній губі, трохи висуненій і легко затіненій. Це була більше як жінка, це був цілий роман. Так, але ця жіноча пишнота, гармонія ліній, обіцянки, що їх ця багата постать давала змислам, злагоднювало постійне самоопанування і надзвичайна скромність, що відбивали повним контрастом від цілої особи. Я вийшов захоплений, полонений цією жінкою, опянений вибагами її дому, подразнений у всім тім, що в моїм серці було шляхотного і злочинного, доброго і злого.

— Можливе — сказав я до Растіняка — що її віддали, або продали заміж за якого старця і спомин того подружжя залишив їй огиду до любові.

Я вернувся з дільниці Сен-Оноре, де мешкала Федора, пішки. Від її палати до вулиці Корд'є тягнеться цілий Париж, але дорога була для мене коротка, хоч було холодно. Зачинати здобувати Федору серед зими, гострої зими, коли я не мав уже навіть трицяті франків маєтку, коли віддалъ між нами була така велика! Лише бідний молодець

може знати, скільки кохання тягне за собою ви-
датків на візників, на рукавички, одяги, білля, то-
що. Коли любов залишається трохи задовго плято-
нічною, тоді вона стає руїною.

— Ба! Федора або смерть! — кликнув я, ми-
наючи міст. — Федора це — маєток!

Коли я прийшов на своє піддашшя, голе,
зимне, занедбане, довкола мене були ще картини
вибагливих сальонів Федори. Цей контраст був
злим дорадником; так мусять родитися злочини.
Тремтючи зі злости, я проклинав тоді мою чесну
і шляхотну нужду, мое плідне піддашшя, де наро-
дилося стільки думок. Положився я голодний, бур-
мотячи смішні проклони, але з рішучою постано-
вою здобути Федору. Це жіноче серце було остан-
нім білетом на льотерії моого життя.

Дарую тобі перші мої відвідини у Федори,
щоб скоріше дійти до трагедії. Коли спершу ожи-
влений сильною волею і бажанням, щоб вона мене
покохала, я здобув над нею деяку перевагу, то
незабаром пристрасть зросла, я перестав панувати
над собою, почав говорити правду, а через те про-
грав і закохався на смерть. Не знаю добре, що
в поезії чи розмові називаємо коханням, але того
почування, що нагло розвинулось в моїй подвій-
ній вдачі, я не знайшов змальованого ніде, ані
в афектованих, красномовних фразах Жана Жака
Руссо, якого мешкання я може тепер займав, ні
в холодних концепціях наших двох літературних
століть, ні в картинах італійської школи. Ніяка
людська мова, ніякий вислів думки в колірах,

у мармурі, у словах або тонах не зумів би передати правди, нерву, досконалості, та несподіваного того почування, що зродилося у моїй душі. Любов це природне джерело, що пливе зразу своїм річищем з моху, квітів і ріні, потім переміняється в потік, у ріку, і з кожною хвилиною зміняє свою вдачу, свій вигляд, аж нарешті впадає в безмежний океан, де мілкі душі бачать одноманітність, а великі душі поринають у вічне захоплення. Скільки ж годин пересидів я в невимовній екстазі, дивлючись на неї! Щасливий, чим? не знаю. Її голос викликував у мені якийсь шал, який я з трудом міг здушити. Це вже не був подив, поожадання, але очарування, фатум. Часто, вернувшись на моє піддашшя, я бачив, немов привид, Федору у неї вдома, брав участь у її житті; коли вона терпіла, терпів і я, і на другий день казав я до неї:

— Ви терпіли, пані!

Скільки ж разів приходила вона до мене серед нічноїтиші, викликана силою моєї екстазі! То нагло як промінь світла, що впаде в кімнату, витручувала перо з моєї руки, полошила науку і працю, що втікали у роспуці і примушувала мене подивляти її, коли прибирала спокусливу позу, в якій я бачив її недавно. То знову я пішов за нею у світ з'яв, і витав її як надію, і просив її, щоб дозволила мені почути її срібний голос; після чого я проکидався серед сліз.

Одного дня, після того, як обіцяла піти зімною до театру, вона нагло химерно відмовилася і про-

сила мене залишити її саму. У розпуші, розчарований, що втратив я цілий день праці і, чи маю сказати? моє останнього таляра, я пішов до театру сам, бажаючи побачити песьу, яку вона хотіла бачити. Ледви я сів, як якийсь електричний удар пронизив мое серце. Якийсь голос сказав мені: „Вона є тут!” Обертаюся і бачу графиню скриту в тіні у глибині партерової льожі. Звідки мої змисли довідалися про те? Є такі таємні трептіння, що можуть здивувати поверхових людей, але ці прояви нашої внутрішньої істоти такі самі прості як звичайні явища нашого зовнішнього зору; тим-то я не відчув здивування а прикрість. Федора побачила мене і споважніла; я бентежив її. Після першої дії, я зайшов до неї; була сама і я залишився. Хоч ми ніколи досі не говорили про любов, я передчув, що прийде до вияснення. Я ще ніколи не говорив їй про таємницю моєго серця, а все ж існувало поміж нами немов якесь сподівання: вона ділилася зі мною своїми проектами розваг і питала мене напередодні, з деяким приятельським несупокоєм, чи я прийду завтра; шукала поглядом моєго признання, коли сказала якийсь дотеп, якби хотіла подобатися виключно мені; коли я надувався, вона примилювалася; коли вона гнівалася, я мав право спитати про причину; коли я провинився, вона довго давала себе перепрошувати, за-ки вибачила. Ці суперечки, в яких ми засмакували, були надихані коханням. Вона розвивала в них стільки чару і кокетерії, а я знаходив у них так багато щастя! В тій хвилині наша інтимність на-

раз зникла і ми гляділи одне на одного як чужі люди.

— Може відвезете мене... — сказала до мене, коли песа скінчилася.

Погода нагло відмінилася. Коли ми вийшли з театру, падав сніг з дощем. Повіз Федори не міг підіхати аж під браму театру. Послугач, побачивши багато одягнену паню, що вагалася, як їй перейти бульвар, розіпняв свою парасолю над нашими головами, а коли ми всіли, зажадав заплати за свою послугу. Я не мав ні сотика і в тій хвилині я був би продав десять літ моого життя, щоб дістати два су. Ці слова: „Не маю дрібних, мій дорогий”, я сказав голосом твердим, лютим, я, брат цього чоловіка, я, що знав так добре нужду! Льюкай відтрутив послугача і коні рушили з копита. Подорожі до дому Федора, розстроєна, чи буцімто задумана, відповідала згірдливими односкладовими словами на мої запити. Я замовчував. Це була страшна хвилина. Приїхавши до неї, ми сіли при ватрані. Коли льюкай поправив огонь і відійшов, графиня звернулася до мене з таємничим виглядом і промовила з деякою святошністю:

— Від часу моого повороту до Франції мій маєток спокусив неодного молодого чоловіка; я вислухувала любовні освідчини, які могли б заспокоїти моє себелюбство; я стрінула людей, яких привязання було таке шире і глибоке, що вони були би оженилися зі мною навіть, з такою убою, як я була колись. Врешті, знайте, пане Валентине, що мені жертвували нові богатства і нові

титули; але треба вам також знати, що ніколи: я вже не побачила на очі тих необачних, що зважилися говорити мені про кохання. Коли б мое почування до вас було будьяке, то я не давала би вам тієї остороги, в якій є більше приязні як гордости. Жінка наражується на деяку компромітацію, коли підозріваючи, що її люблять, згори борониться перед тим, завжди підхлібним, почуванням. Знаю ролі Арсіное, Арамінти*); так що я приготована на відповіді, які можу дістати в таких обставинах; але сьогодні сподіваюся, що чоловік, такий як ви, не осудить мене за те, що я щиро показала йому свою душу.

Говорила це з холодною кровю адвоката, аборнотара, що вияснюють своїм клієнтам способи процесу, чи умови контракту. Ясний і зводливий звук її голосу не проявляв ні дрібки схвилювання; лише обличчя її і рухи, завжди шляхотні і скромні, здавалось мені, виражали тепер холод і сухість дипломата. Вона напевне обдумала собі ці слова і склала програму цілої сцени.

— Сподіваюсь, що колись пізніше — додала — зрозумієте солідність почування, яке даю своїм приятелям. Для них, ви завжди знайдете мене доброю і відданою. Я вміла би віддати ім своє життя, але ви погорджували би мною, якби я підтримувала їх любов, не поділяючи її. На цім кінчу. Ви єдиний, якому я сказала ці останні слова.

Спершу забракло мені слів і я ледви опанував бурю, що піднялася в мені; але по хвилині

---

*) Дієві особи з творів Моліера і Маріво.

я здушив мої почування в глибині душі і посміхнувся:

— Якщо я скажу вам, що вас люблю, — відповів я — то ви проженете мене; коли ж обвинувачу себе в байдужості до вас — покараете мене. Мовчанка не пересуджує нічого; дозвольте, пані, що замовчу. Коли ви звернулися до мене з такою братерською осторогою, то значить, що ви боялися мене стратити, і ця думка могла би задоволити мою гордість. Але лишім особисті справи. Ви може єдина жінка, з якою можу фільософічно дискутувати про рішення, таке суперечне законам природи. У порівнянні з іншими одиницями вашого роду, ви є феноменом. Отже пошукаємо обое, в добрій вірі, причин цієї психольогічної аномалії. Чи може є у вас, як у багатьох зарозумілих жінок, залюблених у свої власні принади, почування того рафінованого егоїзму, яке каже вам з острахом ставитись до самої думки, що можете належати до якогось мужчини, зреクトися своєї волі і підчинитися тій буцім-то вищості, що вас ображує? в такім разі ви булиб для мене тисячу разів країцю! Чи ваша перша любов була така немило-серна для вас? Чи може вартість, яку ви привязуєте до вашої елегантної постави, до принадного вашого бюсту, каже вам боятися, що материнство нарушить ваше гармонійне тіло? А може маєте якусь хибу, що робить вас чеснотливою проти всі?... Не гнівайтесь, я роздумую, досліджую, я тисячу миль далекий від пристрасти.

Не повторю тобі всіх тих саркастичних уваг, що їх я, сміючися, виложив перед нею. І ось, найбільш кусливе слово, найостріша іронія не викликали у неї ні на хвилину якогось відруху обурення. Слухала мене, зберігаючи на устах і в очах свій звичайний усміх, той усміх, що його вона вбирала як одяг, завжди той сам для приятелів, для знайомих, для чужих.

— Чи я не добродушна жінка, що дозволяю вам переводити на собі таку секцію — сказала, користаючи з хвилини, коли я мовчки дивився на неї. — Бачите тепер, що моя приязнь не є по дурному дразлива. Неодна жінка покарала б ваше нахабство, показавши вам двері.

— Можете прогнати мене від себе, не розяснюючи навіть причини вашої строгости.

Кажучи це я почував, що готовий убити її, коли б вона мене відправила.

— Ви божевільний — кликнула вона з усміхом.

— Чи ви ніколи не думали, — говорив я далі — про наслідки шаленої любові? Зневірений мужчина нераз забив свою вибрану.

— Ліпше бути мертвою як нещасливою, — відповіла холодно. — Такий пристрастний мужчина напевно покине одного дня свою жінку і лишить її на вулиці, прогайнувавши її маєток.

Ця аритметика приголомшила мене. Я ясно побачив пропасть між цією жінкою і мною. Ми не могли ніколи порозумітись.

— До побачення — сказав я зінно.

— До побачення — відповіла, по приятельськи кивнувши головою. — До завтра!

Я глядів на неї хвилину, кидаючи їй у погляді всю любов, якої я заперся. Вона стояла з багальним усміхом на обличчі, з огидним усміхом мармурової статуї, що ніби-то висловлював любов, але був сам у собі холодний. Чи зрозумієш, мій дорогий, усю муку, що шарпала мене, коли я вертався до дому в дощ і сніг, йдучи милю по ожеледі, стративши все? Я пішов наосліп, розбираючи в думках слова тієї дивної розмови і тубився в моїх коментарях так, що врешті почав сумніватися у вартості слів і думок. І все ж кохав, увесь час кохав ту холодну жінку, якої серце треба було невпинно здобувати, і яка, перекреслюючи вчорашні обітниці, завтра зявлялась як нова коханка. Коли я завернув попри брами Інституту, схопили мене дріжаки. Я пригадав собі, що я натще. Я не мав уже ні сотика. На додаток дощ знищив форму моого капелюха. Через брак півтора франка я знівечив усю свою працьовиту елеганцію. Ах! скільки незнаних жертв приніс я Федорі за останні три місяці. Часто гроші призначенні на хліб на цілий тиждень, я посвячував, щоб побачити її на хвилину. Занедбувати свою працю і голодувати, це ще ніщо! Але переходити вулиці Парижа так, щоб не датися обхляпати, бігти, щоб утекти перед дощем, прийти до неї так само добре одягненим як джигуни, що її окружали, ох! для закоханого і розсіянного поета таке завдання насувало безліч труднощів. Але мое кохання росло від усіх тих незнан-

них малих тортур, що ставали величезними для нервової людини. Отже ввійди в моє становище і зрозумій шамотню моєї думки та зростаючу гарячку, яку ще більше побуджував хід. Але нещастя має скарби без дна. Двері моєї гостинниці були відхилені. Через отвір у формі серця у віконниці, я побачив світло, що падало на вулицю. Павлина і її мати розмовляли, чекаючи на мене. Я почув своє ім'я і зупинився.

— Рафаель — говорила Павлина — багато кращий від студента зпід числа сім! Його русяве волосся має такий гарний колір! Чи ти не відчуваєш у його голосі чогось — якби то сказати — чогось, що зворушує серце? І хоч він має трохи гордий вигляд, але він такий добрий, так добре вихований! О, він справду дуже милий. Я певна, що всі жінки мусять за ним пропадати.

— Говориш так, як би ти в нім кохалася — завважила пані Годен.

— О, я люблю його як брата — відповіла, сміючися. — Я була би дуже невдячна, коли б не мала серця для нього. Чиж не навчив він мене музики, рисунків, граматики, взагалі всього, що знаю? Ти не звертаєш уваги на мої поступи, кохана мамо; але я роблюся така освічена, що за якийсь час, сама зможу давати лекції і тоді ми зможемо тримати слугу.

Я відступився потихо; потім з галасом увійшов до світлиці, щоб узяти лямпу, яку Павлина мені засвітила. Бідне дівча розлило чарівний бальзам на мої рани. Ця найвна похвала моєї особи до-

дала мені трохи віри в себе. Мати сиділа вкуті при напів погаслім ватрані і робила панчохи, а на її устах блукав добрячий усміх. Павлина розмальовувала параваники; її фарби, пензлі, розложені на малім столику, вабили очі яскравими контрастами. Коли встала, щоб засвітити мені лямпу, повне світло освітило її постать; треба було бути засліпленим страшною пристрастю, щоб не подивляти її рожевих, прозорих долонь, її ідеальної голови та її дівочої постаті! Коли я станув біля неї, охопила «она» мене майже материнським поглядом і скликнула, кладучи скоро тремтячими руками лямпу на стіл:

— Боже, які ви бліді! Ах, він цілком перемок! Мама вас осушить... Пане Рафаелю, — сказала після короткої перерви — ви любите молоко, ми дістали сьогодні вечором сметанку, хочете покушати?

Стрибнула як котеня до порцелянового горняті, повного молока і подала мені його так хутко, так примильно підсунула мені його під ніс, що я завагався.

— Відмовляєте мені? — сказала збентежена.

Наші дві гордоти зрозуміли одна одну. Павлина, мабуть, терпіла через своє вбожество і докоряла мені за мою гордість. Це мене зворушило. Ця сметанка була може її завтрішнім сніданком, але я приняв. Бідна дівчина пробувала скрити радість, що блистіла в її очах.

— Я потребував цього — сказав я сідаючи. (Вираз журби пробіг по її обличчі). — Чи прига-

дуєте собі, Павлино, те місце, де Босіє змальовує нам Бога, як він нагороджує людину за шклянку води щедріше, ніж за виграну битву?

— Так — відповіла.

І серце її било як серце малої пташки в руках дитини.

— Отже тому, що ми розстанемося небавком — додав я непевним голосом — дозвольте мені за свідчити вам мою вдячність за всю дбайливість вашу і вашої мами для мене.

— Ох, не рахуймося — сказала, всміхаючись.

Її сміх прикривав зворушення, що мене боїло.

— Мій фортепіан — говорив я даліше, якби не чуючи її слів — це один з найліпших інструментів Еарда: прийміть його від мене. Візьміть його без вагання, я направду, не міг би взяти його зі собою в подорож, в яку вибираюся.

Затривожені акцентом мелянхолії у моїх словах, обі жінки, якби зрозуміли мене і поглянули на мене з цікавістю і жахом.

— Не треба так турбуватися — сказала мати. — Залишітесь тут. Мій чоловік може десь тепер у дорозі. Будемо всі багаті. Годен вернеться міліонером; снivся мені на кораблі, повнім гадюк; на щастя вода була каламутна, а це значить золото і заморські самоцвіти.

Ці приязні і щирі слова, подібні до заколисної пісеньки, що нею мати присипляє біль своєї дитини, успокоїли мене трохи. Павлина, бистріша як мати, дивилася на мене з неспокоєм, а її інтелі-

гентні очі, немов би відгадували мое життя і моє майбутнє. Я подякував кивом голови мамі та дочці і втік, щоб не розплакатися. Опинившись сам на моїм піддашші, я хотів засплати свою недолю.

— Ого! — скликнув Растіняк, коли я на другий день в дев'ятій годині рано зявився у нього — знаю, що тебе привело: напевно Федора прогнала тебе. Якісь добре люди, зависні за твій вплив на графиню, розпустили вістку про ваш шлюб.

— Отже все вияснюється! — закликав я.

Я пригадав собі все своє нахабство і графиня видалася мені шляхотною. Зате я був негідником, що ще замало витерпів; у її вибачливості я бачив уже тільки терпеливу доброту коханого серця.

— Поволі, поволі! — сказав на те розсудливий гасконець. — Федора має бистрий ум, вроджений глибоко егоїстичним жінкам; вона проглянула тебе може ще в хвилині, коли ти бачив у ній лише маєток і пишноту. Не вважаючи на твій сприт, вона читала у твоїй душі. Боюся, що я справив тебе на злу дорогу. Попри тонкість ума і поведінки, ця жінка виглядає мені на деспотку, як усі жінки, що кермуються в житті лише головою. Зробила би тебе нещасливим і своїм лъокаєм...

Растіняк кидав горохом об стіну. Я перервав йому, представляючи з удаваним гумором своє фінансове становище.

— Вчора ввечір — відповів він — мав я злий день у картах і втратив усі гроші, якими я розпоряджав. Якби не це глупе нещастя, то я радо по-ділився б з тобою своєю калиткою. Але ходім до

нашого льокалю поснідати, устриці може дадутъ нам яку добру раду.

Одягнувшись та сказав запрягти свій повіз; і подібні до двох міліонерів, ми підіхали до каварні Де Парі, з нахабністю двох відважних спецулянтів, що живуть на вигадані капітали. Цей чортовий гасконець приголомшивав мене своєю свобідною поведінкою і несхитною самоувпевністю. У хвилині, коли ми, після дуже смачного і дуже сміло дібраного снідання, пили каву, Растиняк, який раз-у-раз кивав головою ріжним молодим людям, сказав до мене, вказуючи на одного з тих хвертиків, що саме був увійшов:

— О, тут є щось для тебе.

І він дав знак джентельменові з гарною великою краваткою, який мовби шукав допідного для себе столика, що хоче з ним говорити.

— Цей бравий хлопець — сказав мені Растиняк до вуха — має медалю за ріжні твори, яких не розуміє; він є хемік, історик, повістяр, публіцист; має в себе четвертину, третину і половину прав до Бозна скільки театральних пес, а сам дурний як валаамська ослиця.

— І щож, знаменитий приятелю, шановний приятелю, як мається Ваша Інтелігенція? — заговорив, до незнаного, коли той сів до сусіднього стола.

— Ні добре, ні зле... Я завалений працею. Маю під рукою всі матеріали, потрібні до того, щоб написати дуже цікаві історичні спомини, і не

знаю кому їх приписати. Це не дає мені спокою; а треба спішитися, бо спомини вийдуть з моди.

— Чи це сучасні спомини, чи давні, двірські... про що?

— Про справу нашийника.

— Чи це не правдиве чудо? — сказав до мене Растіняк, сміючися.

Потім, звертаючися до підприємця:

— Пан Де Валентен — сказав, вказуючи на мене — це один з моїх приятелів; представляю вам його як одну з майбутніх літературних слав. Він мав свого часу тітку, дуже впливою на дворі, маркізу, а від двох літ він працює над роялістичною історією революції.

Потім нахилившись до вуха цього особливо-го торгівця, сказав:

— Це талановитий хлопець, але дурний; він може зладити вам ваші спомини в імені своєї тітки по сто талярів за том.

— Згода — відповів той, поправляючи краватку. — Кельнер, де мої устриці?

— Так, але дасьте мені двацять п'ять талярів баришівного, а йому заплатите за один том згори.

— О чі! Не дам більше наперед як п'ятдесят талярів, щоб бути певнішим, що скоро дістану рукопис.

Растіняк повторив мені тихцем цю торговельну розмову і не питуючися мене відповів:

— Ми годимося. Коли стрінемося, щоб докінчити справу?

— Завтра вечором, у семій годині, прийдіть сюди на вечеру.

Ми встали. Растиняк кинув кілька монет кельнерові, склав рахунок до кишень і ми вийшли. Я був зачудований легкістю і безжурністю, з якою він продав мою достойну тітку, маркізу де Монборон.

— Волю виїхати до Бразилії і там вчити індіян альгебри, про яку не маю поняття, як понижувати так прізвище моєї родини!

Растиняк перервав мені, вибухнувши сміхом.

— Який ти дурний! Наперед бери п'ятьдесят таліярів і пиши спомини. Як будуть уже готові, тоді заборониш видавати їх під прізвищем тітки, нездаро! Пані де Монборон, що згинула під тільотиною, її креноліни, її погляди, її краса, шмінки і виступці варта багато більше як шістьсот франків. А коли книгар не схоче тоді заплатити стільки, скільки варта твоя тітка, то знайде собі якось збанкротованого старого каваліра або якусь іншу невиразну графиню на фірму для тих споминів?

— О! — скликнув я, — пощо я залишив своє чесне піддашшя?

Але двадцять п'ят людвіків це було для мене багатство.

— Більше багатство, як ти думаєш — сказав Растиняк, сміючися. — Коли Фіно дає мені барішівне, то чи ти не додумуєшся, що воно значить для тебе? Ідьмо тепер до Бульонського Ліску; побачимо там твою графиню, а я покажу тобі гарну

вдовичку, з якою я хочу женитися — чарівна особа, альзатка, трохи товстенька. Читає Канта, Жан-Поля і цілу купу гідрравлічних книжок. Має манію питати мене про мою думку; мушу прикидатися, що розумію всю, ту німецьку сентиментальність. Я не міг ще відучити її від її літературного ентузіазму, вона плаче ревними слізами, читаючи Гете і я мушу плакати трохи з нею, з чемності, бо тут іде про п'ятьдесят тисяч франків ренти, мій дорогенький, і про найкращу ніжку і найкращу ручку на землі!...

Ми побачили графиню, прекрасну, у чудовім екіпажі. Кокетка поздоровила нас дуже примильно і кинула мені усміх, що видаєвся мені тоді божеським і повним кохання. Ах! я був щасливий, я вірив у її любов, мав гроші і скарби пристрастей; кінець нужди! Я почувався легким, веселим, вдovоленим з усього, вибрана моого приятеля видалася мені пергарна. Вертаючись з Елізейських Піль, ми вступили до капелюшника і кравця Раствінка.

На другий день коло полудня, Павлина заступала легко до моїх дверей і подала мені, згадай що? лист від Федори. Графиня просила мене прийти по неї до Люксембургу, щоб звідти піти разом до Музею і до Ботанічного Саду.

— Післанець чекає на відповідь — сказала Павлина після хвилини мовчанки.

Я намазав нашвидку лист з подякою і Павлина забрала його. Я почав одягатися. У хвилині, коли я, досить вдоволений собою, кінчив тоалету, пробігли по мені морозні дріжаки на думку:

— Чи Федора вибралася повозом чи пішки? Чи буде падати дощ, чи буде погода?... Але — говорив я до себе — чи не всеодно, пішки чи в повозі, бо чи можна коли передбачити забаганки жінки? Буде без грошей, а забагнеться їй дати пять франків малому коміньяреві — за те, що він гарний обідранець.

Я не мав ні сотижа при душі, я мав дістати гроші аж вечором. Хоч я був певний, що нічого не знайду, все ж почав перешукувати цілу кімнату, шукав уявлених талярів навіть у сіннику, перекидав усе, витрясав навіть старі черевики. І чи зрозумієш той шал, який огорнув мене, коли отворивши вже семий раз шуфляду моого писального столика, я побачив приліплену до поперечної дощинки, хитро сховану, але чисту, бліскучу, світлячу як рання зірка, гарну і шляхотну пятифранкову монету? Я пощілував її як вірного приятеля в нещастю і повітав її окликом, який знайшов відгомін. Я повернувся раптово і побачив поблідлу Павлину.

— Я думала — прошептала вона зворушену, — що ви зробили собі щось злого! Післанець... (Вона перервала, якби душилася). Але мати заплатила ѹому — додала.

Потім утікла, дитинна і легка як мрія. Бідна дівчина! я бажав їй щастя.

Ми майже завжди маемо слухність у наших лихих прочуттях. Графіння відіслала повіз. Хотіла іти до Ботанічного Саду через бульвари, пішки.

— Але ж буде падати дощ — сказав я їй.

Вона знаходила приємність робити мені навперекір. Коли ми вийшли з Саду, з великої хмарі, що непокоїла мене цілий час, упало кілька краплин дощу. Ми сіли до фіякра. Коли ми доїхали до Бульварів, дощ перестав і небо випогодилося знову. Приїхавши до Музею, я хотів відслати повіз, але Федора просила мене ще затримати його. Що за муки! Але розмовляти з нею, стримуючи таємний страх, який без сумніву віdbивався на моїм обличчі якимсь дурним і мертвим усміхом, блукати по саді, перебігати тінисті алеї, чуючи її рамя оперте на моїм, це було щось мов дивний, фантастичний сон за білого дня. Однаке рухи її, чи коли ми йшли, чи коли пристанули, не мали в собі нічого ніжного ні любовного, хоч як вона й старалась. Жінки без душі не мають у своїх руках нічого мягкого. Тимто ми не були зєднані ні тою самою волею, ні наявіть ходою. Нема слів, щоб передати цю матеріальну незгідність двох істот. Це зявище нашої природи можна відчути інстинктом, а не можна висловити.

— Можете зробити мені досить велику прислугу — сказала до мене графіня, дивлячись на мене якби збентежена. — Коли я призналася вже перед вами зі своєї нехіті до любови, почуювавсь якось свободніша і можу просити вас про це в імені дружби. Чи не мали б ви — додала сміючися — більшої заслуги, якби зробили мені ченість саме сьогодні?

Я глядів на неї з болем. Не відчуваючи нічого для мене, придобровалася, але не була щира; зда-

валося мені, що грає свою роляю як досвідна акторка; потім нагло якийсь її акцент, погляд, якесь слово будили знову мої надії.

— Проектня князя де Наварен — говорила дальше голосом повним підхлібства — могла б мені багато помогти в одній особи, всесильної в Росії, а якої інтервенція мені потрібна, щоб осягнути справедливість у справі моого маєтку і моого становища у світі, щоб цар затвердив мій шлюб. Князь де Наварен це ваш родич, правда? Лист від нього рішив би про все.

— Я ввесь ваш — відповів я — приказуйте.

— Ви дуже іввічливі — сказала, стискаючи мені руку. — Ходіть пообідати до мене, я розкажу вам усе як на сповіді.

Ця жінка, така недовірчива, така потайна, від якої ніхто не чув ніколи слова про її справи, мала мене радитися.

— О, як я люблю тепер туту мовчанку, яку ви на мене наложили! — скликнув я. — Але я хотів би якоїсь ще тяжчої проби.

У цій хвилині вона піддавалася моїм п'яним поглядам і не боронилася перед моїм поривом, любила мене! Ми приїхали до неї. На щастя мій капітал вистачив, щоб задоволити візника. Я провів щасливий день, сам один з нею, у неї. Це був перший раз, що я міг бачити її так. Вона залишила на хвилину мене самого, і вернулася інакше зачесана, чудова. Одягнула цю гарну сукню для мене! Під час обіду проявляла для мене таку уважливість і розвивала безліч призамб у тисячі дрібни-

цях, які видаються нічим, а складаються на половину нашого життя. Коли ми вдвійку сиділи на шовкових подушках перед вогнем, що палахкотів у ватрані, окруженні найвибагливішою східньою пишнотою, коли я побачив так близько себе тут жінку, якої славна краса вводила в рух так багато сердець, ту жінку, яку так тяжко було здобути, а яка говорила тепер зі мною, розвивала для мене всю свою кокетерію, тоді мое роскішне опянення перейшло майже в муку. На нещастя, я пригадав собі важну справу, яку я мусів залагодити і хотів піти на стрічу, на яку умовився вчора.

— Що? вже? — спитала Федора, коли побачила, що я беру капелюх.

Вона любила мене! Так бодай я думав, чуючи, яким пестливим голосом вимовила ці два слова. Щоб продовжити свою екстазу, я був би тоді радо заміняв два роки моого життя за кожну годину в її товаристві. Мое щастя зросло на всі гроші, які я стратив. Була північ, як вона мене попрощала.

На другий день я побіг до Растиняка і ми пішли, з самого ранку, щоб застати ще в ліжку фірмового автора моїх майбутніх праць. Фіно прочитав мені коротку умову, де не було згадки про мою тітку і коли я підписав, виплатив мені п'ятьдесят талярів. Ми зіли снідання втрійку. Коли я заплатив за свій новий капелюх, шістьдесят квітків на обіди по півтора франка і мої довги, не залишилося мені більше як трицять франків; але всі труднощі життя вигладилися на кілька днів.

Від цього дня я зірвав з чернечим і працьовитим життям, яке я вів від трьох літ. Я ходив дуже пильно до Федори і старався перевищити у вигляді тих нахаб і голочваньків, що туди приходили. Переконаний, що я вже раз на завжди вирвався з нужди, я віднайшов свою давню бистроту думання, розбивав у пух своїх суперників і всі уважали мене за людину повну прикмет, чарівну і непереможну. А проте любовно я був досить дурний в прияві Федори! Сам один з нею я не знов зіміг сказати, а коли говорив, то звичайно глузував з кохання; я був сумним сміхотворцем, як дворянин, що хоче скрити свою тяжку журбу. Врешті я пробував стати чимось необхідним для її життя, для її щастя, для її пустоти: день-у-день коло неї, я став її невільником, забавкою, готовою беззастаново на її прикази. Прогайнувавши так цілий день, я віртався до дому, щоб працювати цілу ніч, сплючи ледви дві-три години над раном. Але скоро я знову без гроша. Від тоді, мій дорогий друже, я — джигун, без любок, елегант без грошей, анонімно закоханий, упав я знову в те зліденне життя, в ту холодну і глибоку недолю, дбайливо закриту штучно прибраними вибагами. Часто тісточко і чай, так ощадно подавані в саліонах, були моєю єдиною поживою. Часом панський обід у графині мусів вистачити мені на два дні. До цього часу бачив я у Федорі жінку, раз найбільше кохану, раз найбільше нечулу з усіх; але ті зміни радощів і смутку ставали нестерпні: я хотів закінчити цю жорстоку боротьбу, вбива-

ючи мою любов. Лиховісні блиски займалися часом у моїй душі і відслонювали пропасть поміж нами. Графиня отримувала всі мої побоювання; я ніколи не бачив сліз у її очах; в театрі на зворушилі сцени дивилася вона холодно і з усміхом. Зберігала всю ніжність для себе, не відгадувала ніколи чужого нещастя чи щастя. Коротко кажучи гралася мною!

Щасливий, що можу посвятити щось для неї, я майже упідлившся, йдучи до моого родича, князя Наварен, чоловіка самотного, який червонів за мою нужду і який мав занадто підлі грішки супроти мене, щоб мене не ненавидіти. Я сказав йому, чого я прийшов. Зміна його поведінки, з ледяної майже на теплу, збудила в мені відразливість. І так, мій друже, він відвідав графиню і там мене знищив. Федора здобула його, обговорила без мене ту таємну справу, про яку я не знав ні слова: я був для неї лише посередником!...

А я все ж не переставав любити її! Я надіявся стопити крижане її серце під крилами кохання поета. Коли б я міг один раз отворити її серце для жіночої ніжності, коли б я раз обявив їй красу посвяти, тоді вона була б для мене досякоалою, стала б янголом. Я любив її як мужчину, як коханець, як поет, тоді, коли треба було нелюбити її, щоб її здобути; надутий хвертиж, холодний калькулятор може бути її перемогли. Сама пуста і штучна, вона була б без сумніву зрозуміла мову пустоти, була б дала себе обмотати сіткою інтриги; чоловік сухий і зимний був би нею заволодів.

Вічний брак грошей затроював мені життя. Одного разу, після театру, падав страшний дощ і Федора закликала для мене фіякра, не зважаючи на мої намагання викрутитися від тієї паради. Не допустила ніодного з моїх аргументів, ані що люблю дощ, ані що маю охоту піти грati. Не відгадувала моого вбожества ні з моого збентеження, ні з моїх сумних жартів. Мої очі червоніли, але чи вона розуміла їх погляд? Життя молодої людини повне особливих химер! Під час їзди кожний оберт колеса будив у мені думки, що палили серце; я пробував виняти дошку в задній стіні карити, щоб висунутися на вулицю; але стрінувши непоборні перешкоди, я почав конвульсійно сміятися і запав у тупий спокій, як чоловік на позорищі. Коли я приїхав до дому, за першим словом, яке я добув із себе, Павлина перервала мені:

— Якщо не маєте дрібних...?

Ах! музика Россіні не була нічим супроти цих слів.

Щоб могти повести графиню на другий день до підмійського театру, куди їй забаглося поїхати, я постановив заставити золотий медаліон, що в нім я носив портрет моєї мами. Павлина сиділа при праці — її мати вже положилася. Кинувши крадькома погляд на ліжко, я мав враження, що пані Годен глибоко спить.

— Маєте якусь журбу? — спитала мене Павлина, поставивши свій пензель на палету.

— Дорога дитино, можете зробити мені велику прислугу — відповів я.

Поглянула на мене таким щасливим поглядом, що я затремтів.

— Чи ж би вона мене любила? — подумав я. — Павлино...

І я сів біля неї, щоб їй добре приглянутися. Відгадала мене, такий допитливий був мій зір і спустила очі.

— Любиш мене? — спитав я.

— Любить... не любить, поцілує... плюнє... — скликнула.

Не любила мене. Її жартовливі слова і премилій рух, який вирвався їй, малювали тільки дитячу вдячність молодої дівчини. Тоді я визнав їй мою журбу, клопіт, у якім я був і просив її, щоб мені помогла.

— Як-же то, пане Рафаелю, — крикнула — ви самі не хочете йти до заставарні, а посилаєте туди мене?

Я почервонівся, збентежений льогікою дитини. Тоді вона взяла мене за руку, якби хотіла цим пестливим рухом надолужити мені правду свого оклику.

— О! я пішла би радо — сказала — але це непотрібне. Сьогодні рано я знайшла за фортечним дві пятифранківки, які через ваш недогляд засунулися за листву під стіною. Я поставила їх на ваш стіл.

— Маєте незадовго дістати гроші, пане Рафаелю, — сказала добра мати, вихилюючи голову споза завіски — можу вам тимчасом позичити кілька талярів.

— Ох, Павлино — скликнув я; стискаючи їй руку — я хотів би бути багатим!

— Але ж пошо? — сказала наперекір мені.

Її рука тремтіла у моїй і відповідала на всі удари моого серця; живо взяла назад свої пальці і подивилася на мою долоню:

— Оженетесь з багатою жінкою — сказала — але вона спричинить вам багато журби... Ах, Боже! вона вас убе!... Я цього певна.

Було в її крику щось з забобонної віри її матері.

— Ви дуже легковірні, Павлино!

— О! це певне, — сказала, дивлячися на мене з острахом, — жінка, яку ви будете кохати, забе вас!

Бзяла назад у руку квачик, замочила його у фарбу, проявляла велике зворушення, і не подивилася вже на мене. У цій хвилині я хотів вірити в призначення. Чоловік не є ще цілком нещасливий, коли — забобонний. Забобонність це часто надія. Увійшовши до моєї кімнати, я дійсно побачив на столі два шляхотні таліяри, яких поява видалася мені підозрілою. Зганиючи перший сон з повік, я старався перевірити мої видатки, щоб виправдати цю несподівану знахідку, але заснув, згубивши в безуспішних рахунках. На другий день Павлина прийшла до мене у хвилині, коли я виходив, щоб купити льожу.

— Може не вистане вам десять франків — сказала, червоніючи, ця добра, кохана дівчина — мама казала дати вам ці гроші... Візьміть, візьміть!

Поставила три таляри на мій стіл і хотіла єтекти; але я затримав її. Подив осушив сльози, що заблистили в моїх очах.

— Павлино! — сказав я — ви янгол!

— Годі! — перервала мені і втікла, а її голос соловейка залящів уже своїми переливами на сходах.

— Щаслива, що не любить ще нікого — сказав я до себе, думаючи про муки, які я терпів від кількох місяців.

Пятнаштиріків від Павлини дуже мені придалися. Федора ствердила прикру задуху у малій салі, де мали ми перебувати кілька годин, і жаліла, що не має китиці квітів. Я пішов шукати за квітами і приніс їй моє життя і мій маєток. Незабаром почала нарікати на занадто сильний запах мексиканського ясміну, відчула нестерпний несмак, дивлючись на невибагливу салю і сидючи на твердій лавці; врешті почала дорікати мені, що я її туди запровадив. Хоч сиділа близько мене, захотіла вийти і вийшла. Засуджувати себе на безсонні ночі, розтратити гроші на два місяці життя і не зробити їй приємності! Ніколи цей демон не був більше чарівний і більш безсердечний.

— Щоб опертися любові мужчини моого віку, цій заразливій гарячці під час шляхотної хороби душі, Федора мусить скривати якусь тайну! — сказав я до себе, вертаючися до дому. — Може, так як леді Делякур, нищить її рак? Її життя напевно штучне.

На цю думку зробилося мені холодно. Потім я склав плян, найнахабніший і найрозумніший, який міг видумати закоханий. Щоб пізнати цю жінку тілесно, так як я прослідив уже її духово, щоб врешті пізнати її цілу, я постановив перебути одну ніч у неї, в її кімнаті, без її відома.

Коли на другий день сальони Федори почали наповнюватися, я пішов до спальні, щоб перевірити там ситуацію і застав стори спущені і віконниці замкнені. Це було перше щастя. Тому, що покоївка могла ввійти, щоб засунути ще завіски на вікнах, я зробив це сам. Я рискував багато, гospодарюючи так наперед, але я погодився вже з небезпеками моого пляну і холодно їх обчислив. Коло півночі я скрився у фрамузі одного з вікон. Щоб не мучитися даремне, я стояв свободно, чекаючи на критичний момент, коли я мав причайтися як павук у своїй сітці. Біла мора і муслін завіси творили передімною грубі рямці, подібні до рур органів; я повитинав у них ножиком діри, щоб крізь них бачити все як крізь стрільниці. Чути було глухий гамір сальонів, сміхи і голоси розмовців. Цей придущений галас, глуха метушня, зменшувалися щораз більше. Кількох мужчин увійшло взяти свої капелюхи, що лежали біля мене на комоді графині. Мимоходом зачіпили вони за завісу і я затремтів. По останній капелюх прийшов якийсь старий звеличник Федори, який, думаючи, що він тут сам, поглянув на ліжко, і зідхнув тяжко, після чого видав досить енергійний оклик. На самім

кінці залишився з графинею мій найнахабніший суперник, який також хотів уже відійти.

— Що! вже? — сказала Федора до нього голосом, повним примильності, на якого звук я здрігнувся. — Не посвятите мені ще хвилинки? Не маєте мені більш нічого сказати і не пожертвуйте для мене ніякою із своїх приємностей?

Він відійшов.

— Ах! — скликнула Федора, позіхаючи — які вони всі нудні!

Потягнула з цілої сили за шнур і звук дзвінка замунав по кімнатах. Графиня увійшла до спальні, підспівуючи фразу з *Pria che spunti*. Ніколи, ніхто не чув її, щоб співала і ця її німota давала привід до дивних спліток. Мала вона — говорили — обіцяти першому свому коханцеві, очарованому її талантом і заздрісному за неї поза гріб, що нікому не дасть того щастя, якого він хотів коштувати сам один. Я напняв усю силу свого духа, щоб ловити звуки. З ноти на ноту її голос міцнішав; Федора, якби оживлювалася. Мала голос ясний, чистий, повний дивної гармонії і тремтіння, яке пронизувало, зворушувало, і пестило серце. Музикальні жінки є майже завжди великими любками. Та, що співала мусіла теж уміти кохати. Краса цього голосу була одною таємницею більше у цій жінці, вже чи так таємничій. Я бачив її тоді, так як бачу тебе; здавалося, що сама вслухується у свій спів і відчуває якусь особливу насолоду; то нула якби в любовній екстазі. Підійшла до ватрана, кінчаючи головний мотив цього ронда; однак,

коми замовкла, її обличчя змінилося, риси охляли, а в постаті відбилася втома. Зняла маску; скінчила свою роль артистки.

Приглядалася у дзеркалі і сказала вголос, у поганім настрою:

— Я не була гарна цього вечора... Мое обличчя вяне зі страшною скорістю... Я повинна би може, вчасніше іти спати, виректися цього гулящого життя... Але дех та Устина? чи вона глузує собі з мене?

Задзвонила ще раз; служанка прибігла. Де вона мешкала? не знаю. Прийшла якимись задніми сходами. Я був цікавий подивитися на неї. Моя уява часто обвинувачувала цю невідому мені служанку, сильну, чорняву, добре збудовану дівчину.

— Пані дзвонили?

— Два рази! — відповіла Федора. — Чи ти глуха?

— Я приготовляла мигдалове молоко для пані.

Устина станувши навколошки, розшнурувала і зняла черевики свої пані, яка, недбало витягнена у пружиновім фотелі біля ватрана, позіхала, драпаючися в голову. Її рухи були дуже природні і ніяка подробиця не проявляла таємничого терпіння, ані пристрастей які я підохрівав у ній.

— Жорж закохався — сказала — я відправлю його. Знову засунув завіси сьогодні. Про що він думає?

На ці слова, вся кров сплинула мені до серця; але про завіси не було вже мови.

— Життя пусте — говорила дальше графиня.
— Но! вважай, бо знову подряпаєш мене, як учора. Дивися — сказала, показуючи їй мале, гладке коліно — маю ще знаки від твоїх пазурів.

Вложила босі ноги в оксамитні виступці виложені лебединим пухом і розстібнула сукню, а Устина взяла гребінь, щоб її зачесати на ніч.

— Треба вийти заміж, прошу пані, мати діти.

— Діти! ще того мені бракувало! — скликнула. Мати чоловіка! Чи є такий мужчина, якому я могла б...? Чи я добре була зачесана сьогодні?

— Не найліпше.

— Ти дурна.

— Дуже не долиця пані у надто закрученім волоссі — говорила дальше Устина. — У великих, гладких кучерях пані найкраще.

— Справді?

— Направду, прошу пані, прикручуване волосся добре лише для бльондинок.

— Вийти заміж? Ні, ні! Подружжя ця крамничка не для мене.

Яка жахлива сцена для закоханого! Ось самітня жінка, без родичів, без приятелів і не має віри в любов, не вірить в ніяке почування! Я співчував їй. Устина розшинурувала її. Я приглядався їй цікаво у хвилині, коли впала остання заслона. Мала бюст дівчини, який захопив мене; через сорочку, при свіtlі свічок, її тіло світило близком срібної статуй під ослонюю з серпанка. Ні, вона не мала в собі ніодної недосконалості через яку мусіла би боятися потайних поглядів коханця. Устина при-

готовила ліжко і помогла своїй пані положитися; потім, зуживши досить багато часу на дрібні заходи, які свідчили про глибокий подив Федори до себе самої, відійшла. Графиня обернулася кілька разів на ліжку; була неспокійна, зідхала. Потім сягнула рукою до столика, взяла звідти пляшечку, налила до свого молока чотири чи п'ять краплин брунатного течива і випила; врешті після кількох тяжких зідхань, скликнула:

— Мій Боже!

Цей оклик, а головно його тон стиснули мене за серце. Непомітно успокоїлася і перестала рухатися. Я злякався; але незабаром чути було рівний, сильний віддих людини, що спить; я розсунув шелесткий шовк завіси, залишив своє місце і станув у ногах її ліжка, вдивляючися в неї з неясним почуванням. Тепер була вона подиву гідна.

Спала з головою під раменем як дитина; на її спокійнім і гарнім обличчі, серед безлічі коронок, малювалася блаженність, яка мене розогнила. Перецінюючи свої сили, я не передбачив моєї муки: бути так близько і так далеко від неї! Я мусів перенести всі муки, які я сам собі приготовив. „Мій Боже!”, цей уривок незнаної мені ії думки, яку я мав забрати зі собою як єдине розяснення, змінило нараз усі мої погляди про Федору. Це слово, без значіння або повне глибини, безосновне або реальне, могло означати так само добре щастя як смуток, біль тіла або журу. Чи це був проклін, чи прохання, спомин чи прочуття, жаль чи страх? У тім слові скривалось ціле життя у нужді

або в багатстві; був у ньому може навіть злочин! Загадка, скрита в тій гарній подобі жінки зявила-ся знову. Федору можна було розгадувати на стільки ріжких способів, що ставала нерозгадна.

Дивлючись на це гарне, спокійне і чисте обличчя, я не був усилі відсудити цю жінку від серця. Я постановив зробити ще одну пробу: оповісти їй моє життя, мою любов, мої жертви. Може тоді міг би розбудити в ній спочуття, вирвати сльозу в тої, що ніколи не плакала. Я поклав усі мої надії на цю останню пробу, коли гамір вулиці сповістив мені ранок.

Була хвилина, коли я уявив собі Федору, як будиться в моїх обіймах. Я міг тихесенько положитися коло неї, підповзти і взяти її в обійми. Ця думка опанувала мене так жорстоко, що бажаючи їй опертися, я утік до сальону і не зважаючи навіть на те, чи нароблю галасу; на щастя я дістався до потайних дверей, що виходили на сходи. Так як я сподівався, ключ був у замку; я шарпнув двері, зійшов сміло на подвір'я і не оглядаючись, чи хто мене бачить, вискочив трьома стрибками на вулицю.

Два дні пізніше, один автор мав читати у графині свою комедію. Я пішов туди, щоби залиши-тися останнім і представити її моє особливe про-хання. Я хотів просити її, щоб подарувала мені завтрішній вечір, щоб присвятила мені його цілком, замикаючи двері перед іншими. Коли я опи-нився сам з нею, серце мені опало.

— Що вам таке? — спитала — ви бліднете.

— Вагаюся, чи маю просити вас одної ласки.

Захотила мене рухом і я попросив її зустрітись десь зі мною.

— Радо — сказала. — Але чому не скажете мені цього тепер?

— Хочу провести цей вечір з вами як брат із сестрою. Не лякайтесь, знаю ваші упередження. Ви виявили до мене стільки приязні, ви добрі, повні вирозуміння. Отже, знайте, що завтра хочу з вами попрощатися... Не відмовляйте вже тепер! — скликнув я, бачучи, що хоче щось сказати.

І я зник.

Останнього травня, коло восьмої години вечором сидів сам з Федорою в її готицькім будуарі.

— Знаєте, — сказала сміючися, — що ви розбудили мою цікавість?

— Я не шукаю її — відповів я холодно, сідаючи біля неї і беручи її за руку, якої мені не боронила. — Ви маєте дуже гарний голос!

— Ви ж мене ніколи не чули — скликнула з мимовільним рухом несподіванки.

— Докажу вам, що так, якщо буде потрібно. Чи ваш чудовий спів мав би бути ще одною тайною? Будьте певні, що я не хочу її розгадувати.

Ми прогуторили свободно майже цілу годину. Коли я прибрах тон, поведінку і рухи людини, який Федора не може нічого відмовити, то рівночасно я зберігав пошану закоханого. Граючись з нею в той спосіб, я добився ласки, що вільно мені поцілувати її в руку; премилим рухом розіпняла рукавичку і я потонув тоді так роскішно в ту ілюзію,

в яку я пробував повірити, що моя душа розтанула в цім поцілунку. Федора дозволяла себе гласкати, пестити з неймовірною смирністю. Але не вважай мене за нездару; колиб я був схотів посунутися один крок поза ці братерські пестощі, я був, би почув її котячі пазурі. Яких десять хвилин ми сиділи, потонувши у глибоку мовчанку. Я подивляв її, приписуючи її чари, які вона підробляла. В цій хвилині вона належала до мене, тільки до мене... Я здобув цю чарівну жінку, як тільки це було можливе її здобути: думкою; я тулив її до себе в моїх бажаннях, пригортав, обіймав, заволодів нею у своїй уяві. Я переміг тоді графиню силою магнетичного впливу. Тимто я завжди жалкував, що не зневолив тоді цілком цієї жінки; але в цій хвилині я не пожадав її тіла, я бажав її душі, її життя, того ідеального і повного щастя, гарної мрії, в яку віддавна не віримо.

— Пані — сказав я їй врешті, чуючи, що остання година моєго опяніння надійшла — вислушайте мене. Люблю вас, ви це знаєте, я говорив вам це тисячу разів, ви повинні були це відчути. Я не хотів завдячувати вашої любові ні прикметам джигуна, ні лесткам, ні влізливості молодика і ви мене не зрозуміли. Скільки мук я витерпів для вас, хоч ви цьому не винні! Але за кілька хвилин ви мене осудите. Є дві нужди, пані. Нужда, що зухвало ходить по вулицях у лахмітті, і нужда пихи, що скриває своє жебрацтво під титулом. Перша це нужда юрби; друга це нужда гольтіпак, королів і людей з талантом. Я не є ні одним з юр-

би, ні королем, ні гольтіпакою; може я й не маю таланту; я виняток. Мое прізвище наказує мені скоріше вмерти, ніж жебрати... Пригадуєте собі той день, коли вам заманулось піти до театру без мене, думаючи, що мене там не буде?

Вона притягливо кивнула головою.

— Я видав мого останнього таліяра, щоб вас побачити... Пригадуєте собі наш прохід до Ботанічного Саду? Ваш повіз коштував мене цілий маеток.

Я оповів їй мої жертви, змалював їй мое життя, не так, як оповідаю тобі сьогодні пяний вином, але шляхотно пяний коханням. Моя любов у своїй силі і красі своїх сподівань надхнула мене тими словами, що освітлюють ціле життя, повторяючи крик роздертої душі. Вона плакала. Я замовк. Боже! її слізы були овочем того штучного зворушення, яке купуємо за п'ять франків при вході до театру; я осягнув успіх доброго актора.

— Колиб я була знала... — промовила.

— Не кінчай — кликнув я. — Я люблю вас у цій хвилині ще досить, щоб могти вас убити...

Хотіла схопити за шнур від дзвінка. Я вибухнув сміхом.

— Не, кличте — говорив я дальше. — Позволь вам у спокою докінчити життя. Убити вас, це була би зла помста! Не бійтесь ніякого насильства: я провів цілу ніч у ногах вашого ліжка, без...

— Пане... — скликнула червоніючи.

Але після цього відруху сорому, що мусів пробудитися у кожної, навіть найбільш нечутливої

жінки, вона кинула мені згірдний погляд і сказала:

— Мусіло вам бути досить холодно!

— Чи думаете, пані, що ваша краса має для мене аж таку ціну? — відповів я, відгадуючи думки, що її хвилювали. — Ваше обличчя є для мене обіцянкою душі, ще кращої як сама ваша краса. Ех, пані, люди, які бачать у жінці тільки жінку, можуть купувати кожного вечора одаліски, гідні сераю й бути щасливі за дуже дешеву ціну... Але я мав амбіцію, я хотів жити з вами, серце зі серцем, з вами, що не маєте серця. Знаю це тепер. Колиби ви мали належати до якогось іншого мужчини, то я вбив би його. Ні! ви любили б його і його смерть зробила би вам приkrість... Ох, як я терплю! — кликнув я.

— Коли ця обіцянка може вас потішити — сказала весело — то можу запевнити вас, що не буду належати до нікого...

— Отже, — говорив я дальше, перериваючи їй — ви зневажаєте самого Бога, і за це зазнаєте карі!

— А! — сказала, сміючися — отже я така злочинниця тому, що не люблю вас? Чи це моя вина? Ні, не люблю вас; ви мужчина і цього досить. Попчувалася щасливою сама, нащо міняти мені моє, нехай і самолюбне, життя на химери пана і владики? Зрештою діти нудять мене. Чи я не попередила вас лъяльно про мій характер? Чому ви не задовольнилися моєю приязню? Вмію оцінити ваші жертви для мене; але відплатити за вашу посвяту

і вашу ніжність можна тільки любовю, а я вас люблю так мало, що ця сцена для мене прикра.

— Чую, який я смішний, вибачте мені — скав зав я лагідно, не в силі стримати сліз. — Люблю вас досить сильно, щоб з насолодою слухати ваших жорстоких слів. О! як хотів би я могти скріпити свою любов усією своєю кровю.

— Усі мужчини говорять нам приблизно ті самі класичні фрази — відповіла, ввесь час усміхнена. — Але імовірно дуже тяжко умерти у наших стіп, бо стрічаю тих мерців усюди... Вже північ, дозвольте мені піти спати.

— А за дві години ви скрикнете: „Мій Боже!” — сказав я.

— Так це було передучора! — сказала — я думала про моого банкира, забувши сказати йому, щоб виміняв мою ренту з п'ять на трипроцентову і за день трипроцентова втала.

Я глядів на неї оком, що палало від люті.

— Чи ви вийшли б за пара Франції? — спитав я.

— Може, коли б він був князем:

Я взяв капелюх і вклонився.

— Дозвольте відпроводити вас до дверей моого мешкання — сказала, вкладаючи їдку іронію у свій рух, поставу і голос:

— Пані...

— Пане...

— Я вас більше не побачу:

— Сподіваюсь — відповіла, перехиливши голову нахабним рухом.

Я кинув її цілу мою ненависть в однім погляді і втік.

Треба було забути Федору, вилікуватися з моого шалту, віддатися знову працьовитій самоті або вмерти. Я наложив на себе величезну працю, хотів докінчити свій твір. П'ятнацять днів я не виходив нікуди зі свого піддашня і цілими ночами замучувався працею. Але не вважаючи на мою охоту і надхнення серед моєї роспушки, я працював тяжко і з перервами. Музя втікла від мене. Я не міг прогнати прегарного і глузливого привиду Федори.

Одного вечора Павлина ввійшла до моєї кімнати.

— Ви вбиваєте себе — сказала благальним голосом. — Ви повинні вийти, відвідати своїх приятелів...

— Ах, Павлино, ваша ворожба була правдива. Федора мене вбиває, я хочу вмерти. Життя для мене нестерпне.

— Чи лише одна жінка є на світі? — сказала з усміхом. — Пошо вкладаєте стільки турбот у життя, коли воно таке коротке?

Я поглянув на Павлину зі здивуванням. Лишила мене самого. Я не помітив, як відійшла, почув лише голос, не розуміючи слів. Незабаром мусів я віднести рукопис моїх споминів мому літературному лихвареві. Задурманений пристрастю, я жив без грошей, сам не знаю як; я знав тільки, що чотириста п'ятьдесят франків, що мені належалися, вистануть на заплату моїх довгів. Я вий-

шов за своїми грішми і стрінув Растиняка, який доглянув, що я змінився, похудів.

— Ти з якого шпиталю вертаєшся? — спитав мене.

— Та жінка вбиває мене. — відповів я. — Я не всилі її ні осудити, ні забути.

— Ліпше її убити, бо тоді може не будеш думати про неї — зареготався.

— Я думав про це — відповів я. — Але не- поччуваюся здатним до цього.

— Вона така, як усі жінки, яких не можемо здобути — сказав Растиняк.

— Але я божеволію! — закричав я. — Чую, як хвилинами божевілля виє в моїм мізку. Мої думки як примари, танцюють передімною і я не можу їх зібрati. Волю смерть як таке життя. Тому свідомо шукаю найліпшого способу, як закінчити цю боротьбу. Тут вже не йде про живу Федору, Федору з дільниці Сен Оноре, а про мою Федору, ту, що є тут! — сказав я, вдаряючися в чоло. — Що ти думаєш про опй?

— Кинь це! Страшні терпіння — відповів Растиняк.

— Зачадження?

— Простацтво!

— Сена?

— Сіти і трупарня дуже брудні.

— Куля з пістолі?

— Коли не влучиш добре, окалічиш себе.

Слухай — додав — і я, як усі молоді люди, роздумував над самогубством. Хто з нас, до трицятого

року життя не вбивав себе двічі або тричі? Я не знайшов нічого ліпшого в тім напрямі, як витратити свої життєві сили на насолоди. Пірни з головою у найглибшу розпусту і хтось з вас, твоя пристрасть або ти, згинете. Непоміркованість, мій дорогий, це королева усіх смертей. Таке повільне самогубство, це не смерть збанкротованого крамарчука! На твоїм місці я старався б умерти елегантно. Коли хочеш створити новий спосіб смерті, воюючи з життям, буду твоїм секундантом. Ну джуся, я знеохочений життям. Альзатка, яку мені раяли на жінку, має шість пальців на лівій нозі, а я не можу жити з жінкою, що має шість пальців! Про це довідається і мене осміють. Вона має лише вісімнадцять тисяч франків ренти, її маєток зменшується, а пальці множаться. Чорти би це брали! При такім шаленім житті може саме знайдено щастя!

Растіняк захопив мене.

— А гроші? — спитав я.

— Чи не маєш чотириста п'ятьдесят франків?

— Так, але я винен кравцеві, господині...

— Ти платиш кравцеві? Ти ніколи нічим не будеш, навіть міністром!

— Але що вдіємо з двацятьма людвиками?

— Підемо грati.

Я здрігнувся.

— Ax! — скликнув, побачивши моє збентеження — ти хочеш кинутися в те, що я називаю марнотратною системою, а боїшся зеленого столика!

— Слухай — відповів я — я обіцяв мому батькові ніколи не переступити порога дому гри. Візьми цих сто талярів і піди сам. За той час, як ти будеш ставити на карту наш маєток, я упорядкую свої справи і буду чекати на тебе у твоїм мешканні.

Ось так, мій дорогий, я згубив себе. Досить молодому чоловікові стрінугти жінку, яка його не любить, або жінку, яка занадто його любить, щоб ціле його життя викривилося. Щастя зідає наши сили, так як нещастя гасить наші чесноти. Вернувшись до свого готеліку, я довго глядів на піддашшя, де я вів чеснотливе життя ученого, життя, яке могло може бути почесним, довгим і якого я може не повинен був кидати для життя пристрастей, що тягнуло мене у пропасть. Павлина застала мене в мелянхолійній задумі.

— Що вам таке? — спитала.

Я встав і холодно відрахував гроші, які був винен її мамі, додаючи комірне за шість місяців наперед. Вона дивилася на мене з страхом.

— Іду від вас, дорога Павлино.

— Я вгадала — скрікнула.

— Слухайте, моя мала, я не зарікаюся, що ще вернуся сюди. Задержіть мені мою кімнату пів року. Якщо я не вернуся до 15 листопада, то будьте моєю спадкоємницею. Цей запечатаний рукопис — сказав я, показуючи пакет паперів — це копія моого велико твору „Про Волю”; зложіть його у королівській бібліотеці. З рештою речей, які залишаю тут, зробите, що схочете.

Дивилася на мене поглядом, що тяжів мені на серці. Стояла тут як живе сумління.

— Не буде вже моїх лекцій? — сказала, вказуючи на фортепіян.

Я не відповів.

— Будете писати до мене?

— До побачення, Павлино!

Я притягнув її легко до себе і на чолі, дівичім, як сніг, заки тіркнувся землі, зложив поцілунок брата, поцілунок старця. Утікла. Я не хотів стрінутися з панею Годен. Поставивши ключ на своє місце, я вийшов. Коли я минав вулицю Клюні, почув за собою легкі жіночі кроки.

— Я вигаптувала вам цю калітку, чи і її відчинете? — сказала Павлина.

Здавалося мені при свіtlі ліхтарні, що бачу слізозу в очах Павлини і я зідхнув. Пронизані обое може тою самою думкою, ми рвучко розійшлися, як люди, що хотять утікти від зарази.

З погідною безжурністю чекав я на Растиняка у його кімнаті і майже вже заснув, коли він скочинувши ногою відчинив нараз двері і закричав:

— Перемога! — можемо вмирати по вподобі...

Показав мені свій капелюх, повний золота, поставив його на стіл і ми танцювали довкола нього, як людоїди довколо своєї добичі.

— Двацять сім тисяч франків — повторяв Растиняк, докидаючи кілька банкнотів на купу золота. Іншим ці гроші вистали б, щоб жити, але

нам, чи вистануть, щоб умерти? О, так! Віддамо духа в купелі з золота... Гурра!

І знов почали ми свій дикий танок. Ми поділилися як спадкоємці, монета за монетою, починаючи з подвійних наполеонів, від великих штук до малих і збільшували свою радість, повторюючи за кожним разом: „Це мені! — Це тобі!”

На другий день я купив меблі у Лесажа, винаймив мешкання і дав його уладити найліпшому обивачеві. Купив коні; кинувся у крутіж пустих роскошей і втіх. Грав, вигравав, програвав напереміну величезні суми, але на баллях, у приятелів, ніколи в домах гри. Непомітно придбав приятелів. Видав кілька творів, що зеднали мені похвали. Я став „вівером”. Був завжди відсвіжений, елегантний. Ніщо не зраджувало в мені того жахливого існування, що робить з людини бочку, знаряддя травлення, люксусового коня. Скоро розпуста показалася мені у цілій величі свого жаху; я зрозумів її! Розпуста це без сумніву мистецтво, як поезія, і вимагає великих душ. Посеред тієї живої поеми, якій я віддався, мав я таки два приступи гострого болю. Кілька днів після того, як я кинувся мов Сарданапал на мій костир, я стрінув у передсінку одного театру Федору. Ми чекали на свої повози.

— А! як бачу, ви ще живете?

Ці слова відмалювалися в її усміху, і в тім злосливім шепоті, з яким звернулася вона до свого товариша, оповідаючи йому напевно мою історію. Була горда зі своєї фальшивої передбачливо-

сти. Ох! вмирати для неї, обожати її, бачити її в моїх оргіях, у моїх пияцтвах, у ліжку куртизан і бути предметом її насміхів! Не могти роздерти своїх грудей і вирвати з них свого кохання, щоб його кинути їй під ноги!

Врешті, я вичерпав без труду свій скарб; але три роки попереднього способу життя дали мені таке сильне здоров'я, що в дні, коли я опинився без грошей, я почувався знаменито. Щоби могти вмирати дальше, я підписав короткоречинцеві векселі і день платности прийшов хутко. Страшні переживання! Мій перший довг оживив усі мої чесноти, що прийшли до мене повільними кроками з жалібними обличчями. Напередодні платности, я положився спати з фальшивим спокоєм людини, що засипляє перед екзекуцією, перед поєдинком і завжди дається заколихувати брехливій надії. Але збудившися, коли я роздумав усе на холодно, коли почув свою душу увязнену в портфелі банкира, пригнічену стиртою актів, підкresлену червонилом, мої довги обсіли мене як сарана. Це була мука, без винагороди в небі. Мої векселі за протестували. Три дні пізніше я їх сплатив. Ось як. Один спекулянт зголосився у мене, що купить острів на Льоарі, якого я ще був власником, бо на ньому була могила моєї мами. Я згодився. Підписуючи контракт у нотара, я почув у темній канцелярії холод льоху. Я здрігнувся, пізнавши той сам вогкий холод, що огорнув мене над краєм батькової могили. Я відчув цей випадок як лиховісне пророцтво. Здавалося мені, що чую голос

моєї мами і бачу її тінь; не знаю, яка сила повторяла глухо моє ім'я в моїх ухах серед гомону дзвонів!

З продажі моого острому залишилося мені, після сплати всіх довгів, дві тисячі франків. Певно, я міг вернутися до спокійного життя вченого, вернутися, пізнавши життя, на моє піддашшя, прийти туди з головою повною цінних обсервацій і вже з деяким розголосом. Але Федора не випустила своєї жертви. Ми стрічалися часто. Мое ім'я оббивалося часто об її уха. Його повторяли їй її почитувачі, здивовані моїм дотепом, моїми кіньми, моїми успіхами, поїми повозами. Вона залишалася холодна і невражлива на все, навіть на ту страшну фразу, яку сказав їй Растина: „Він забиває себе для вас!”

Цілий світ помагав мені у моїй помсті, але я не був щасливий! Розгребуючи так життя аж до болота, я завжди мріяв про щастя взаємного кохання, гнався за його примарою в химерах розпусти, на лоні оргій. На нещастя, мої надії обдурили мене. Я вже не в силі був обійтися без безнадійних судорожних хвилювань, без кожночасного риску, без осоружно вирафінуваних достатків. Коли б я мав міліони, я ввесь час грав би, їв, гуляв. Я не міг уже залишатися сам зі собою. Я потребував куртизан, фальшивих приятелів, вина, доброї їжі, щоб себе оглушити. Ставши невільником розпусти, я наблизявся до моєї самогубної мети. В останніх днях моєго добробуту я допускався кожного вечора неймовірних ексцесів; але кож-

ного ранку смерть відкидала мене в життя. Врешті я залишився сам з одною двацятифранковою монетою і пригадав собі тоді недавню щасливу гру Раастіняка...

— Ей-ей! — крикнув нараз Рафаель, пригадавши собі нараз свій талісман, і витягнув його з кишені. Чи приведений до роспути спомином свого життя, чи може опянілій потоком власних слів, він оживився і розярений майже до шалу почав вигукувати:

— До чорта зі смертю! Хочу тепер жити! Я тепер багатий, маю всі чесноти! Нішо не отримає мені. Хто не був би добром, коли може все? Гурра-га! Гурра-га! Я забажав двісті тисяч франків ренти і буду їх мати! Гурра-га!

В цій хвилині вигуки Рафаеля, що їх досі покривав бас безустанного хропіння, дійшли до вух інших гостей. Більша частина їх прокинулася з криком; побачили крикуна, що ледви тримався на ногах і почали лаяти його за галасливе пяниство концертом проклонів.

— Мовчіть! — кричав Рафаель. — Пси до буди! Емілю, я маю скарби, дам тобі гаванських цигар. Я міліонер!

— Що міліонер, то можливо, але пяний напевно! — кликнув Еміль; встаючи і хапаючи Рафаеля під пахи.

— Пяний владою. Можу тебе забити!... Тихо, я Нерон! я Навуходонозор!

— Алеж Рафаелю, ми тут у дуже підозрілім товаристві, сиди тихо, знай честь!

— Моє життя було надто довгою мовчанкою. Тепер хочу помститися на цілім світі. Перевищу фебру жовту, синю, зелену, війни, ешафоти. Можу мати Федору... Але ні, не хочу Федори! це моя хорoba, я вмираю на Федору! Хочу забути Федору.

— Як же перестанеш крічати, винесу тебе до їdalyni.

— Бачиш цю шкіру? це заповіт Соломона. Він мій, цей Соломон, цей драбуга один! Маю Арабію, ще й скалисту. Увесь світ мій! І ти мій, як захочу. О, як захочу, бережися!

При цих словах Еміль затягнув Рафаеля до їdalyni.

— Алеж так, мій приятелю — успокоював його, — я твій. Однак ти маєш бути начальним редактором часопису, мовчи-ж! поводи себе як-слід, зроби це для моєї дружби! Любиш мене?

— Чи я тебе люблю! Завдяки цій шкірі будеш мати завжди гаванські цигара. Завжди шкіра, мій приятелю, всемогутня шкіра! Чародійний лік, можу лікувати мозолі на ногах. Маєш мозолі? я їх тобі здійму.

— Ніколи ти ще не плів таких небелиць.

— Небелиці, приятелю? Ні. Ця шкіра корчитися, коли я чогось забажаю...

— Так, так!

— Кажу тобі... ,

— Так це правда, я думаю так само.

— Ти не віриш мені? Але я тебе переконаю. Заложімся. Візьмім міру...

Валентен заточуючися, винайшов писальне приладдя і взяв зі стола серветку, повторюючи раз-у-раз:

— Візьмім міру! Візьмім міру!

— Добре, добре — успокоював його Еміль — візьмім міру!

Два приятелі розпростерли серветку і приложили до неї шкіру. Еміль, якого рука була ма-
бути певніша як Рафаеля обрисував пером обриси-
талісману, а його приятель за той час говорив:

— Я забажав двісті тисяч франків ренти,
правда? Отже, як буду їх мати, ти побачиш, як
скорчиться ця шкіра.

— Так... А тепер спи. Хочеш, положу тебе
на цій канапі? Ну, добре так?

Незабаром два приятелі з'єднали своє хро-
піння з музикою, що неслася з сальонів.

На другий день коло полудня, гості почали рухатися; витягалися і голосно постогнували: руки і ноги мали задеревілі, тисяча подоб утоми че-
кала їх прокиду. Льюкай відчинив віконниці і вік-
на сальонів. Товариство встало на ноги, прикли-
кане до життя теплим промінням сонця, що ме-
рехтило на головах сонних. Жінки в денному світлі
виглядали огидливо: їх волосся звисало розпуще-
не, обличчя змінило вираз, очі, що так блищали
вчора, були притиснені втомою. Цера брунеток,
що біліє як слонева кість при свіtlі, виглядала
страшно; лімфатичні обличчя бльондинок, такі
білі, такі мягкі, коли відпочали, стали зелені; уста,
передтим соковиті і червоні, тепер сухі і бліді, по-

казували гидкі сліди пянства. Чоловіки були ще жахливіші. Ви стрепенулись би побачивши ці людські обличчя з запалими і підкруженими очима, що мов би нічого не бачили, напучнявілі від вина, отупілі від неспокійного сну, що більше мучить, як покріпляє. Артисти і куртизани мовчкі водили блудним зором серед безладного помешкання, де все було спустошене і знищено вогнем пристрастей. В тій хвилині з'явився Еміль, свіжий і рожевий, як найкращий продавець модного магазину і сміючися закричав:

— Алеж бо ви всі погані, як екзекутори! І так не зробите вже нічого сьогодні. День страчений — на мою думку треба поснідати.

На ці слова Тайфер вийшов, щоб дати доручення. Жінки почали лініво порядкувати перед дзеркалами свою тоалету. Кожний трохи очуняв. Подали величаве снідання. Гості хлинули до ідаліні. У хвилині, коли ціле товариство відважно засіло знову довкола стола капіталіста, нотар Кардо, який учора щез розсудливо після обіду, щоб докінчити оргію в подружньому ліжку, показав своє услужне обличчя, на якому блукав солодкий усміх.

— Го-го! будемо їсти нотаріальне снідання — закликав Де Курсі.

— Приходите саме вчас, щоб описати і затягнути в реєстр усі ці страви — сказав до нього банкір, вказуючи на заставлений стіл.

— Хвилинку — відповів Кардо, оглушений хором немудрих дотепів — приходжу сюди в поважній справі. Приношу одному з вас шість міліо-

нів. (Глибока мовчанка). Пане, — сказав, звертаючися до Рафаеля, чи ваша мати була з дому О'Флягерти?

— Так, — відповів Рафаель напів відрухово — Варвара-Марія.

— Чи маєте тут — питав дальнє Кардо — свою метрику і метрику вашої мами?

— Здається, що маю.

— Отже ви є одиночим спадкоємцем майора О'Флягерти, що помер у серпні 1828 року в Калькуті. Від двох тижнів я даремне шукав наслідників пані Варвари-Марії О'Флєгерти, аж учора, при столі, коли довідався ваше прізвище...

В тій хвилині Рафаель нагло встав і зробив раптовий рух людини, яку зранили. Видав якби мовчазний крик; перше почування гостей було подиктоване глухою завистю, всі очі звернулися на нього, як полумені. Потім повстав гамір; кожний сказав якесь слово, щоб привитати цей величезний маєток, принесений нотарем. Привернений до повної свідомості тим наглим послухом долі, Рафаель швидко простягнув на столі серветку, якою вчора міряв величину шкіри. Не звертаючи уваги на ніщо, положив на їй талісман і затремтів мимоволі, побачивши малий відступ між зарисом, нарисованим на полотні і краями шкіри.

— А йому що? — скликнув Тайфер. — Надто дешевим коштом дійшов до маєтку!

— Підтримай його, стовпе! — сказав Біксю до Еміля — радість забе його.

Страшна блідина покрила всі мускули знищеноого обличчя спадкоємця, риси його стягнулися, на лицях потворилися темні западини, очі помертвіли. Він побачив смерть. Поглянув тричі на талісман, що лежав свободно в невблаганих лініях, вирисованих на сèрветці: пробував сумніватися, але ясне прочуття вбивало його невіру. Світ належав до нього, міг усе, а не хотів уже нічого. Бачив, що кожне побажання буде його коштувати частину життя. Вже вірив у чародійну шкіру, слухав свого віддиху, почувався вже хорим, питав себе:

— Чи я не сухітник? Чи моя мати не вмерла на легені?

— Ах, Рафаелю, тож то будете гуляти! Що мені дасьте? — сказала Аквіліна.

— Випиймо за смерть його дядька, майора О'Флягерти! То був чоловік!

— Маю надію, що вгостиш нас порядно з цієї нагоди? — сказав Біксю.

— Такий чоловік як він, розуміє свої обов'язки — підтримав його Еміль.

Оклики розбавленого товариства обивалися об уха Валентена, але він не розумів з них ні слова.

— Хочеш шпагатів? — гукнув до нього банкір.

— Не хочу нічого! — відповів йому Рафаель сильним голосом.

— Браво! — кликнув Тайфер. — Ви розумієте богатство! воно дає патент на нахабство. Ви наш! Панове — пемо за владу золота. Від-

тепер для нього слова Французи всі рівні перед законом, це брехня, виписана на чолі конституції. Він не буде слухати законів, закони будуть слухати його. Нема ешафотів, нема катів для міліонерів.

— Так — відповів Рафаель — вони самі є своїми катами!

— Ще один забобон! — кричав банкір.

— Пиймо! — сказав Рафаель, вкладаючи талісман у кишеню.

— Що ти там робиш? — обізвався до нього Еміль, притримуючи його за руку. — Панове, — додав, звертаючися до товариства, досить здивованого поведінкою Рафаеля, — прийміть до відома, що наш приятель Валентен, що кажу? пан маркіз Де Валентен, має потайний спосіб робити маєток. Його бажання сповнюються в тій самій хвилині, коли він їх подумає. Коли не хоче виглядати на свинтуха і чоловіка без серця, то зботати нас усіх.

— Ах! мій солодкий Рафаелю, я хочу наший-ника з перел — закричала Евфразія.

— Якщо він уміє бути вдячним, то дастъ мені два повози, запряжені в гарні бистрі коні! — сказала Аквіліна.

— Забажайте шість тисяч франків ренти для мене!

— Шаль кашміровий!

— Заплатіть мої довги!

— Пішли апоплексію на моого скупого дядька!

— Рафаелю, вистане мені десять тисяч ренти:
 — Зроби знижку на біржі! — кликнув банкир.

Всі ці фрази падали як сніп іскор, що закінчує фаєрверок. Ті шалені бажання, люди висказували більше поважно, як жартом.

— Дорогий приятелю — сказав Еміль святочно — задоволюся двісті тисячами ренти; не давай проситися, но!

— Емілю, — сказав Рафаель — чи ти не знаєш за яку ціну?

— Гарний викрут! — крикнув поет. — Чи ми не повинні посвячуватися за приятелів?

— Маю майже охоту бажати вам усім смерти, — відповів Валентен, кидаючи всьому товариству понурий, глибокий погляд.

— Ти, що маєш умерти, бувають страшно жорстокі — сказав Еміль, сміючися. — Ти ось став багатий — додав поважно, — і ручу тобі, що за два місяці станеш брудним егоїстом. Ти вже став дурним, не розуміеш жартів. Ще того бракує, щоб ти повірив у свою шкіру...

Боячись насміхів товариства, Рафаель замовк, пив над міру і впився, щоб забути на хвилину про свою лиховісну владу.

III. АГОНІЯ.

В перших днях грудня якийсь сімдесятилітній старець ішов, не зважаючи на дощ, вулицею Варен і підносив голову при кожній брамі, шукаючи з найвністю дитини і розсліяністю фільософа адреси маркіза Рафаеля Де Валентен. Вираз тяжкої журби в боротьбі з деспотичним характером малювався на його обличчі, окруженим довгим, сивим волоссям у неладі, висушенім як старий пергамент, що корчиться у вогні. Перевіривши число, застукав легко до брами величавої палати.

— Чи пан Рафаель дома? — спитав дідок швайцара у ліберії.

— Пан маркіз не приймає нікого — відповів слуга.

— Його повіз стоять запряжений — сказав старенький незнайомий, вказуючи на прегарний екіпаж, що стояв під деревлянім дашком. — Він зараз вийде, я зачекаю.

— О, мій пане, можете чекати тут до рана — пояснив швайцар. — Тут завжди стоїть готовий поїзд для пана. Але йдіть собі, прошу вас; я стравив би шістьсот франків досмертної ренти, якби хоч раз впустив без наказу до палати чужу особу.

В цій хвилині вийшов з вестибулю високий дідусь, якого одяг нагадував возного в міністерстві і зійшов поспішно кілька сходів униз, приглядаючися отетерілому старому чоловічкові.

— Зрештою, ось пан Йонатас, — сказав швайцар — говоріть з ним.

Рафаель, діставши величезну спадщину по своїм дядькові, вважав своїм першим обов'язком, відшукати свого старого вірного слугу, на відданість якого міг рахувати. Йонатас плакав з радості, побачивши знову свого пана, з яким, гадав, попрощався вже навіки.

— Я хотів би говорити з паном Рафаелем — сказав дідок до Йонатаса, підступаючи кілька кроків по сходах.

— Говорити з паном маркізом? — окликнув Йонатас. — Він ледви до мене скаже кілька слів, до мене, що його вибавив від малого, а моя жінка його кормила!

— Але я також кормив його — кликнув собі старець. — Коли ваша жінка кормила його молоком, то я сам давав йому ссати з грудей муз. Він теж мій молочний син, моя дитина, карус алюмнус! Я мав його під собою в шестій і третій класі і в ректоріці. Я його професор.

— Ах! це пан Поріке?

— Так є. Але, пане, чи може пан маркіз хорий?

— Дорогий пане — відповів Йонатас — один Бог знає, що бракує мому панові. Бачите, нема в цілім Паризі двох домів, подібних до нашого.

Чуєте? двох домів. Й-богу, ні! Пан маркіз купив ту палату, яка належала раніше до одного князя і мера. Видав триста тисяч франків на обстанову. І справді, кожна кімната нашого дому, це правдиве чудо! „Добре! — сказав я до себе, дивлючися на цю велич — це як у небіжчика його діда: молодий маркіз буде вести отвертий дім”. Деж там! Пан не хотів бачити нікого на очі! Веде дивне життя, пане Поріке, чуєте? життя н е з в о р у ш н е. Встає кожного дня в тій самій годині. Ніхто, тільки я єдиний, можу, бачите, вийти в його кімнату. Входжу в семій улітку і взимку. Так уже умовлено. Увійшовши, кажу:

— Пане маркізе, треба встати і одягнутися.

Він будиться і одягається. Маю обовязок подати йому його домашній халат; завжди зроблений на той сам спосіб і з тієї самої матерії. Мушу замінити його новим, коли вже зноситься, тільки тому, щоб заощадити йому потреби захотіти нового. Також чудацтво! Щож, може пустити тисячу франків на день, робить, що хоче, коханий хлопець. Читає часописи, правда? Маю наказ укладати їх на тім самім місці, на тім самім столі. Також у тій самій годині приходжу щодня голити його. Кухар стратив би тисячу талярів досмертної ренти, які чекають на нього після смерти пана, якби снідання не подали панові нехібно в десятій годині кожного дня, а обід точно в п'ятій. Спис страв уложений день за днем на цілий рік. Пан маркіз не потребує нічого бажати. Меню є видруковане, уміє рано свій обід напамять. Потім одягається щодня

в тій самій годині, в той сам одяг, в те саме білле, яке я завжди складаю, чуєте? на тім самім фо- телі. Маю ще дбати, щоб матерія була завжди та сама; якщо треба, то маю замінити його на інше, не кажучи ні слова. Коли на дворі гарно, входжу і кажу до пана:

— Ви мусите вийти, пане?

Відповідає мені: так, або ні. Коли має охоту поїхати кудись, не чекає на свої коні, вони завжди запряжені. — Вечором, після обіду, пан іде одного дня до опери, а другого до Італійського театру..., що кажу! в Італійськім ще не був, бо я ледви вчора встиг дістати для нього лъожу. Потім точно в одинадцятій вертається і кладеться спати. В перервах дня, коли не має що до роботи, читає, заєдно читає, бачите! такий вже чудак. Я дістав доручення переглядати книгарський часопис і купувати всі нові видання, щоб він находив їх на своїм ватрані, того самого дня, як вони вийшли. Маю що години заглянути до нього, чи йому чого не бракує. Дав мені, прошу вас, навчитися напамять цілу книжечку, де виписав усі мої обовязки, правдивий катехизм! В літі, мушу при помочі цілих брил леду утримувати рівномірну температуру і в кожній порі року дбати за нові квіти. Словом, мій пан не потребує висказувати ніякого бажання, все йде як у годиннику. Пан навіть так, сказав до мене:

— Йонатасе, будеш так піклуватися про мене як про дитину в пеленках.

В пеленках, так, прошу вас, сказав: у пеленках.

— Будеш за мене думати про мої потреби... Я, так як би був паном, розумієте? а він ніби слуга. А чому? Ніхто на світі того не знає, лише він і Бог.

— Все це, Йонатасе, вказує мені на те — сказав професор з повагою педагога, яка збудила глибоку пошану у старого слуги — що ваш пан занятий якимсь великим ділом. Мушу відвідати цього коханого хлопця, можу бути йому придатний.

— Хвилинку! — кликнув Йонатас. — Якби ви були навіть королем Франції, ви не ввійшли б туди, хіба що виломили б двері і перейшли по моїм трупі. Але, пане Поріке, я піду скажу панові, що ви тут і спитаю його так: „Чи маю його впустити?”

Йонатас лишив старого професора у вестибулі, даючи йому знак, щоб не підходив ближче. Вернувся скоро з прихильною відповідю і повів старого емерита через багаті кімнати. Поріке побачив свого учня в кутку біля ватрана. Загорнений у взористий домашній халат, сидів у фотелі і читав часописи. Безмежна мелянхолія, яка, видно, зідала його, виявлялася в хоробливій поставі його ослабленого тіла, малювалася на його чолі, на обличчі, блідім як зівялий квіт. Відзначав його особу якийсь напів жіночий чар і якась чудаковатість, характеристична для хорих багачів. Його руки, подібні до рук гарної жінки, були білі, мягкі і ніжні. Ясне, доволі рідке вже волосся з вишуканою маніжливістю укладалося в кучері довкола чола. Грецька шапочка з китичкою сиділа трохи

боком на його голові. Однаке загальному безсилю цього молодого тіла перечили блакитні очі, в яких мовби зосередилося все життя, в яких блистило незвичайне, проймаве чуття. Прикро було стрінутися з тим поглядом. Одні вичитали б там роспуху, інші відгадували б внутрішню боротьбу, так само страшну, як докори совісти. Це був глибокий погляд безсилої людини, що пригнічує на дні серця свої бажання, або погляд скупаря, що пробує в думці всіх роєкошней, що їх може йому дати його багатство і відмовляється від них, щоб не зменшити свого скарбу.

Коли старий професор побачив цього молодого трупа, затремтів.

— Добрий день, коханий Поріке — сказав Рафаель до свого професора, стискаючи холодні пальці старця у гарячій, вогкій долоні. — Як здоров'я?

— Мое, добре — відповів старець, переляканій дотиком цієї розгорячкованої руки. — А ваше?

— О! Маю надію вдержатися при добрім здоров'ю.

— Працюєте, певно, над якимсь гарним твором?

— Ні — відповів Рафаель. — Я скінчив уже свій твір і попрощався раз назавжди з наукою. Не знаю навіть добре, де його рукопис.

— Без сумніву, його стиль чистий? — спітав професор.

— Мій твір чисто фільософічний.

— О, це що іншого — успокоївся професор. — У фільософії граматика мусить нагинатися до вимог змісту... Але, мій приятелю, я забув про причину моїх відвідин. Маю до вас прохання.

Тепер Рафаель мало не пожалував, що приняв свого учителя; але у хвилині, коли мав побажати, щоб він пішов собі геть, здавив хутко своє скрите бажання і кинув боязкий погляд на чародійну шкіру, розіпняту проти нього на куснику білої матерії, де були докладно червоною лінією обведені її фантастичні обриси. Тепер уже терпеливо слухав балаканини професора. Старий Поріке цілу годину оповідав йому про переслідування, яких він був жертвою, від часу Литневої революції. Опинився тепер без посади, без захисту, без хліба. А що опікувався бідним сестрінком, за якого платив оплату в семінарії у Сен-Сюлпіс, то прийшов, більше для того прибраного сина, як для себе, просити свого давнього учня, щоб виеднав для нього у нового міністра вже, як не поворот на давню посаду, то бодай звичайну суплентуру в якісь гімназії на провінції. Рафаеля охопила вже була непереможна сонність, коли одноманітний голос сердеги перестав йому бреніти в ухах.

— Направду, мій добрий Поріке — відповів він, не знаючи навіть докладно, на яке питання відповідає, — я тут нічого не всилі вам помогти, нічого. Щиро бажаю, щоб ви осягнули...

В цій хвилині, Рафаель, не дивлючися на ефект, який ці банальні, повні егоїзму і байдужости слова викликали на жовтім, поморщенім

чолі старця, зірвався як молода сполошена серна. Побачив вузеньку білу лінню між краєм чорної шкіри і червоним її обрисом. Скрикнув так страшно, що бідний професор задубів.

— Маєш, ти старий дурню! — закричав — заіменують тебе суплентом! Не міг ти попросити мене тисячу талярів досмертної ренти, замісць цього вбивчого бажання? Твої відвідини не були б мене нічого коштували. Є сто тисяч посад у Франції, а я маю лише одно життя! Одно людське життя варта більше як усі посади світа... Йонатас!

Зявився Йонатас.

— Це твоє діло, старий дурню! Чому намовив ти мене приняти цього пана? — сказав, вказуючи на задубілого старця. — Ти забрав мені в цій хвилині десять літ життя! Чиж я не волів би здобути гарну Федору, як обдаровувати цього старого трупа? Для нього маю золото...

Обличчя Рафаеля поблідло з гніву; легка піна покрила його трепетячі уста, очі набрали кривавого виразу. На цей вид оба старці почали конвульсійно трептіти як двоє дітей перед гадюкою. Молодий чоловік упав на свій фотель; в його душі зайшла реакція, рясні слізози потекли з розгорілих очей.

— О, мое життя! мое гарне життя! — сказав. — Ні спочутливої думки! ні любови! нічого!

Звернувся до професора.

— Нещастя сталося, старий приятелю — заговорив лагідно. — Я тяжко відпокутую ваше прохання; потішаюся, що мое нещастя вийде бодай

на добро гідній людині. Залишіть мене тепер. Бувайте здорові.

Старець відійшов, переляканий і затурбованій умовим станом Валентена.

Чи бачите той величавий повіз, ту бронзову кариту, скромну на перший погляд, на якої дверцятах блищить герб старої, шляхотської родини? Два льокаї в ліберії сидять за цією аристократичною каритою; але всередині, на шовкових подушках лежить розпалена голова з підкруженими очима, голова Рафаеля, сумна і задумана. Жалюгідна картина богатства! Жене через Париж як стріла, застримується перед входом до театру Фавар, ступні карити спадають, два льокаї підтримують пана, зависна юрба зглядається.

— Що він зробив, отої-о, що став таким богатим? — сказав бідний студент прав, який не мав таліара, щоб послухати чаювних акордів Россінія.

Рафаель ішов поволі коридорами; не обіцяв собі ніякої приємності з тих переживань, яких колись так заздрив іншим. Чекаючи на другу дію „Семіраміди”, проходжувався по фоає і блукав по галеріях, не турбуючися ложею, куди ще не заходив. Не було вже почуття власности у його серці. Як усі недужі, думав він тільки про свою недугу. Спертий на мармуровий ватран, довкола якого крутилися по фоає ріжні молоді і старі чепуруни, Рафаель побачив нараз кілька кроків перед собою дивну, незвичайну постать. Підійшов, нахабно прижмурюючи очі, щоб зблизька пригля-

нутися тій чудаковатій появі. Брови, волосся, „мазаренська” борідка, якими пишався незнайомий, були помальовані на чорно; але волосся під помадою було без сумніву надто біле, бо разом зитворився фіолетовий колір, якого відтіні мінилися у світлі лямп. Вузьке і плоске обличчя, якого зморшки були замашені грубою верствою білила і румяніла, мало вираз хитрости, при цьому і неспокою. Рафаель старався пригадати собі, серед яких обставин бачив уже цього малого дідуся, — сухого, у гарній краватці, що подзвонював острогами при високих чоботах і закладав рамена, якби чванився всіми силами буйної молодості. Ця повна життя лялька мала для Рафаеля чар зяви і він приглядався незнайомому, як старому почорнілому образові Рембрандта, свіжо відновленому, відверніксованому, оправленому в нові рями. Це порівнання дозволило йому віднайти сліди правди у помотаних споминах: пізнав торгівця старовиною, того чоловіка, якому завдячував своє нещастя. В тій самій хвилині німий сміх вирвався з тієї фантастичної особи і зарисувався на її зимніх устах, натягнених штучною щокою. Під впливом цього сміху, жива уява Рафаеля віднайшла в цій людині незвичайну подібність до типової голови, яку маллярі дали Г'етовому Мефістофелеві. Тисячі забобонів заволоділи душою Рафаеля, він повірив у силу чорта, у всі чародійства середньовічніх легенд, відтворених поетами. Нагло побачив чудову дівчину, негідну Евфразію, танечницю з вонким, легким тілом, одягнену в яскраву сукню,

і обвішану східними перлами, як підбігла до свого нетерпеливого старця і показалася нахабна, з зу-хвалим чолом і блискучими очима тому зависному світові, щоб засвідчити безмежне богатство купця, якого маєтки тайнували. Рафаель пригадав собі глузливе побажання, з яким приняв колись нещасний подарунок старця і зазнав усіх радощів помсті, приглядаючись глибокому упокоренню тої високої мудрости, якої упадок видавався йому ще так недавно неможливим.

— Що ж, пане — заговорив Валентен, задержавши купця і кинувши промовистий погляд Евфразії — не памятаєте вже суворих принципів вашої фільософії?

— Ах! — відповів купець беззвучним уже голосом — я тепер щасливий як молодець. Я взяв життя навиворіт. Ціле життя зводиться до одної години кохання.

В цій хвилині задзвонив дзвінок і публика залишила фоає, щоб занести місця. Старий панок і Рафаель розійшлися. Входячи до своєї ложі, маркіз побачив Федору, що сиділа по протилежнім боці салі, саме проти нього. Графіня прийшла перед хвилиною; саме відкидала серпанок, відслонюючи шию і робила всякі невловні рухи кокетки, коли прибирає позу. Всі погляди звернулись на неї. Був у її товаристві молодий пар Франції, в якого попросила льорнетки. По її русі і по способі, з яким поглянула вона на цього нового партнера, Рафаель зрозумів, під якою тиранією терпів його наслідник. Її погляд пробігав від ложі до

льожі. Нараз поблідла, стрінувши непорушні очі Рафаеля. Її відтрученій коханець проколов її поглядом невимовної погорди. Тоді як ніодин з її прогнаних звеличників не глузував з її сили, єдиний Валентен був безпечний від її спокус. Влада, з якої глузують безкарно, недалека від свого упадку. Ця засада глибше записана в серцях жінок як у головах королів. Тимто Федора побачила в Рафаелеві смерть своїх принад і успіхів. У хвилині, коли всі жінки споглядали то на маркіза то на графиню, Федора була б хотіла вкинути його у льох якоїсь Бастилії, бо хоч як уміла прикидатися, все ж її суперниці відгадали її терпіння.

З початком другої дії якась пані сіла поруч Рафаеля у льожі, що досі була пуста. По салі пройшов шепт подиву. Усі голови піднеслися, очі звернулися на незнайому. Молоді і старі счили такий гамір, що коли піднеслася завіса, музиканти з оркестри спершу обернулися, домагаючись спокою, але негайно прилучилися до оплесків і загального гамору. Минуло кілька хвилин, поки захват не притих, зі сцени поплив спів і все вернулося до порядку. Рафаель був іще під враженням страху, якого зазнав сьогодні вранці, коли то під впливом скромного бажання, його талісман так нагло скорочився; він твердо рішив не оберталися до своєї сусідки. Розперся у фотелі як княжна і обернений плечима ңахабію заслонював незнайомій пів сцени. Сусідка докладно наслідувала позу Валентена: сперлася ліктем на поруччя льожі і заглядала на сцену перехилена, якби позувала до

портрету. Цих двоє людей виглядало на погніваних коханців, що відвертаються одне до одного плечима, а кинуться собі в обійми при першім слові кохання. Коли прикраїси зі струсиних пер або волосся незнайомої дотикали голови Рафаеля, тоді наповнювали його роскішним почуванням, проти якого відважно боровся; ледви помітне хвилювання її грудей, плечей, одежі, цілої її милої істоти при віддиху перейшло нагло на Рафаеля як електрична іскра. Проймавий запах альоесу спянив його до решти. Його уява, подразнена ще власним спротивом і перепонами, нарисувала йому нагло вогняними рисами образ жінки. Обернувся раптово. Незнайома, безсумніву схвилювана таким близьким сусідством з чужим чоловіком, зробила подібний рух; їх обличчя, оживлені тою самою думкою, знайшлися проти себе.

— Павлина!

— Пан Рафаель!

Якби закаменіли обоє, гляділи на себе хвилину мовчки. Рафаель побачив Павліну в тоалеті скромній, але повній смаку. Крізь газу, що невинно прислонювала її бюст, вправні очі могли додглянути білість лілії і відгадати форми, які подивляла б навіть жінка. Притім Павлина зберегла свою дівочу скромність, янгольську доброту і чар поведінки.

— Ах, прийдіть завтра — сказала — прийдіть до нашого давнього готелю Сен-Кантен, засрати свої папери. Буду там упівднє. Будьте точні.

Встала нагло і вийшла. Рафаель хотів піти за нею, але боявся наразити її на сплітки і залишився. Поглянув на Федору — видалася йому поганя. Не був всілі зрозуміти ані одної музичної фрази, душився 'в тій салі, врешті з тяжким серцем вийшов і вернувся до дому.

— Йонатасе — сказав до старого слуги, коли був уже в ліжку — дай мені краплинку левяді на цукор, а завтра не буди мене скоріше як двадцять хвилин перед дванацятото...

— Хочу, щоб Павлина любила мене! — кликнув на другий день, дивлючись з безмежною тривогою на талісман. Шкіра не рушилася, мов би стратила свою спроможність корчитися і без сумніву не могла здійснити бажання, що вже сповнилось.

— Ага! — кликнув Рафаель — ти брешеш, не слухаєш мене, пакт зірваний! Я вільний, буду жити! Чи ж це був кепський жарт?...

Вимовляючи ці слова, не мав сміливості повірити власній думці. Одягнувся скромно, так як колись і пішов пішки до свого давнього мешкання. Коли станув на витоптанім порозі, на порепаний камяний плиті перед дверима, де стільки разів находили на нього розпучливі думки, вийшла з кімнати якась стара жінка і спітала:

— Чи пан Рафаель Де Валентен?

— Так, добродійко — відповів.

— Ви знаєте своє давнє мешкання? — сказала — там на вас чекають.

— Чи цей готель все ще провадить пані Годен? — спитав Рафаель.

— О ні, пане. Пані Годен є тепер бароновою. Мешкає у себе в гарній палаті по другім боці ріки. Її чоловік вернувся. О, привіз великі гроші... Пані Годен віддала мені задурно своє підприємство і решту комірного. О, це янгол, не жінка!

Рафаель вибіг швидко на піддашня, а коли був уже на останніх сходах, почув звуки форте-піяну. Павлина ждала на нього, скромно одягнена, у перкалевій суконючці; але крій одягу, рукавички, капелюх, шаль, недбало кинений на ліжко, вказували на доісток.

— Ах, нарешті ви тут! скликнула Павлина, обертаючись до нього наївним рухом радості.

Рафаель сів біля неї, спаленілий, засоромлений, щасливий; вдивлявся в неї і не говорив ні слова.

— Чому ви нас залишили? — спитала, спускаючи очі і ціла аж защарилась. — Що з вами сталося?

— Ах, Павлино, я був і є ще дуже нещасливий!

— Так — скликнула зворушена. — Я відгадала вашу долю вчора, коли побачила вас добре одягненого, багатого з виду, але в дійсності... Пане Рафаелю, це заєдно так як колись?

Валентен не всілі був стримати сліз, що спливали з його очей; він кликнув:

— Павлино!... я...

Не докінчив, лише його очі заблистили коханням, серце промовило у погляді.

— Ох, любить мене! любить! — закричала Павлина.

Рафаель кивнув головою, не всилі вимовити ні слова. На цей рух дівчина взяла його і міцно стиснула за руку і, то сміючись то плачуши повторяла:

— Багаті, багаті, щасливі, багаті!

Охоплений якимсь шалом, Рафаель тримав руки Павлини і цілував їх так гаряче, так жагуче, що його поцілунки були якби дивною конвульсією. Павлина звільнила руки і закинула Рафаеля на шию; обнялися, пригорнулися і тулилися з тою святою і роскішною жагою, вільною від усякої задньої думки, якою напоєний єдиний поцілунок — той перший поцілунок, яким дві душі єднаються назавжди.

— Пригорни мене — сказала — за всю журбу, що ти мені спричинив, за всі прикроці, що їх мені приносили твої радощі, за всі ночі, що їх я провела, малюючи свої параваники...

— Свої параваники?

— Тому, що ми тепер багаті, мій скарбе, можу тобі сказати все. Бідний хлопче! як легко обманювати вчених людей! Чи ти міг мати двічі в тижні білі камізольки і чисті сорочки за три франки, які ти давав на місяць для прачки? Ти ж пив удвоє більше молока, як тобі належалося за твої гроші! Я ошукувала себе на всім: на дровах, на оливі, що й казати про гроші! О, мій Рафаель,

— сказала сміючися — я дуже підступна жінка!

— Але як ти це робила?

— Я працювала до другої години вночі, а моїй мамі давала тільки половину зароблених грошей; другу давала тобі.

Дивились одне на одного опянілі радістю і коханням.

— О! — скликнув Рафаель —, напевне запла-
тимо колись за це щастя якимсь тяжким горем.

— Хіба ти жонатий? — скликнула Павлина. —
Не відступлю тебе ніякій іншій жінці.

— Я вільний, моя кохана.

— Вільний! — повторила. — Вільний і мій!

— На завжди, моя солоденька — сказав Ра-
фаель зворушено. — Будеш моєю жінкою, моїм
добрим духом. При тобі завжди розвівались мої
турботи, відсвіжувалась моя душа; в тій хвилині
твій янгольський усміх мовби очистив мене. Мені
здається, що зачинаю наново жити. Почуваюсь чи-
стим біля тебе. Чую подих щастя.

Павлина зісунулася навколошки, зложила ру-
ки і дивилася на Рафаеля з побожним захватом.

— О, мій Рафаелю — сказала Павлина по
двох годинах пестощів — я хотіла би, щоб на бу-
дуче ніхто не входив на це кохане піддашшя.

— Треба замурувати двері, вставити крату
у вікно і купити дім — відповів маркіз.

— Так, — згодилася з радістю.

Зійшли поволі по сходах; потім одно при
другім, ідучи одним кроком, зєднані тягарем того

самого щастя, прибули на площе Сорбони, де чекав на Павліну її повіз.

Було би нудно повторяти докладно ці премилі любовні розмови, яким надають правдиву цінну тільки їх тон, погляд, рух, що їх не можна передказати. Валентен відвіз Павліну аж до її дому і вернувся, маючи в серці стільки радости, скільки лише людина може відчути і перенести тут на землі. Коли сів на своєму фотелі коло ватрана, думаючи про нагле і повне здійснення всіх своїх надій, холодна думка прошибнула його душу, як вістря штилету пробиває груди. Поглянув на шкіру: вона легко скорчилася. Закляв зі серця, скилив голову на свій фотель і сидів так непорушно, задивлений перед себе і не бачучи нічого.

— Боже мій! — скликнув — невже-ж, усі мої бажання, всі! Бідна Павлина!...

Взяв циркель і мірив, скільки життя коштував його цей ранок.

— Не маю перед собою вже навіть двох місяців! — сказав.

Зимний піт виступив на його чоло; нараз огорнула його невимовна лютъ; вхопив чаюдійну шкіру з криком:

— Який я дурень!

Вибіг з палати, перебіг город і кинув талісман у криницю.

— Все мені одно! — сказав. — До чорта з усими тими нісенітницями!

Так Рафаель віддався щастю кохання і жив серце при серці з Павлиною. Їх шлюб мав відбу-

тися в перших днях березня. Випробували себе, не сумнівалися в собі, щастя було доказом їх величного кохання. Перед світом утікали, самота була для них така гарна, така щедра! Коли спочатку сплітки кружляли трохи по сальонах, то хутко буревій подій, що пронісся над Парижем, казав усім забути про двох нешкідливих коханців. Врешті для вилучання в очах святош, шлюб був проголошений, а випадково служба була дискретна. І так ніяка надто велика злосливість не закаламутила їх щастя.

При кінці лютого, в порі, коли доволі гарні дні робили надію на радощі весни, одного ранку, Павлина і Рафаель сідали разом у малій теплярні, що була мовби сальоном повним квітів і виходила просто на сад. Лагідне і бліде зимове сонце, якого проміння просякало крізь галуззя рідких рослин, огрівало температуру. Коли цілий Париж грівся ще при сумних ватранах, двоє молодих коханців сміялося тут під зводом камелій, бузку і папоротей. Їх радісні голови вихилилися понад нарцизи, конвалії і бенгальські троянді. Рафаель прикидався, що читає часопис і приглядався крадькома Павлині, як бавилася з котом. Вона була закутана в довгий пенюар, який не заслоняв її зовсім, волосся мала в неладі, і показувала малу ніжку з синіми жилками у виступцях з чорного оксамиту. У хвилині, коли затоплений у своїх солодких мріях, Рафаель зовсім забув за світ довкола, почув він біля теплярні тяжкі кроки огородника, якого підковані черевики скрипіли на піску алеї.

— Прошу вибачити, пане маркізе, що перешкоджаю, і пані також, але приношу дивну річ, якої я ще ніколи не бачив. Витягаючи перед хвилиною ведро води з криниці, я витягнув з ним цю незвичайну рослину! Ось воно це зілячко! Мусить воно бути дуже привычане до води, бо ані не звогкло, ані не перемокло; сухе як дерево і зовсім не товсте.

При цих словах огородник показав Рафелеві неблаганну шагренову шкіру, якої поверхня не мала вже навіть шість квадратових цалів.

— Дякую вам, Ванієр — сказав Рафаель. — Ця річ справді дуже цікава.

— Що тобі, кожаний? Ти зблід! — кликнула Павлина.

— Можеш вже відійти, Ванієр.

— Твій голос лякає мене — побивалася дальше дівчина — він так дивно змінився... Що з тобою? що сталося? де тебе болить? Ти хорий! — Лікаря! — кликнула. — Йонатасе, на поміч!

— Тихо, Павлино, тихо — відізвався Рафаель, який уже очуняв. — Ходім звідсіль. Тут є якийсь цвіт, якого запах шкодить мені. Може це вербена?

Павлина кинулася до невинної рослини, вирвала її і кинула в город.

— О, мій янголе! — кликнула, пригортаючи Рафаеля до себе так міцно, як міцна була їх любов і подала йому свої малинові уста для поцілунку. — Побачивши, як ти бліднеш, я зрозуміла, що я не пережила би тебе: твоє життя — це мое

життя мій Рафаелью. Ох, твої уста палять. А рука?... рука студена як лід...

— Що говориш! Ти божевільна! — кликнув Рафаель. — О, Павлино, Павлино, ти занадто мене любиш!

— З тобою діється щось незвичайного, Рафаелью! Будь щирий, я зараз буду знати твою тайну. Дай мені це — сказала, беручи від нього шкіру.

— Це мій кат! — закричав молодий чоловік, дивлючись з жахом на талісман.

— Який змінений голос! — кликнула Павлина, опустивши на землю нещасний символ долі.

— Любиш мене? — спитав.

— Чи я тебе люблю, що це за питання?

— Отже лиши мене, йди собі!

Бідна дівчина вийшла.

— Якто! — кликнув Рафаель, коли залишився сам — у столітті науки, коли ми відкрили, що діаманти це кристали вугеля, в добі, коли все вміємо вияснити, коли поліція поставила би перед суд нового Месію і представила би його чуда Академії Наук, у часі, коли віrimо тільки в те, що має підпис нотара, я мав би вірити в якесь „Мане Текель Фарес”? Ні, на Бога! Я не вірю, щоб найвища Істота могла находити приємність в мученні невинної людини... Ходім запитатися вчених.

Незабаром прийшов він на місце поміж Винчиною Торговицею і Сальпетрієр, над мале озеро, де плюскалося повно качок ріжноперих і рідких по-род. Були тут усі качки світа, квакали, поринали,

нишпорили і творили немов качачий примусовий парламент.

— Ось пан Лявлій — сказав воротар до Рафаеля, який хотів бачитися з цим великим жерцем зоольгії.

Маркіз побачив малого чоловіка, затопленого у мудрих думках над картиною з двома качками. Учений, чоловік у силі віку, мав лагідне обличчя і привітну поведінку, але в цілій його особі малювалася пристрасть ученого. Після кількох перших фраз привіту, Рафаельуважав за потрібне сказати пану Лявлієві кілька банальних компліментів про його качки.

— Бачите, дорогий пане, що ми не дармуємо тут. Працюємо тепер над монографією качачого роду... Але прошу, я до ваших послуг.

Ідучи з ним у напрямі гарного дому при вулиці Бюфон, Рафаель віддав пану Лявлієві для досліду свою шагренову шкіру.

— Знаю цей продукт — сказав врешті вчений, оглянувши талісман через люпу; служив напевне як обивка для якоїсь коробки. Шагрени дуже стари. Сьогодні римарі волять уживати галішат. Галішат це, як без сумніву знаєте, шкіра з „раджасефен”, риби, що живе в Червонім морі.

— Дякую, а це, що таке? якщо ви такі чесні, пане...

— Це — говорив дальнє вчений — це інша реч; це, як без сумніву знаєте, один з найцікавіших продуктів зоольгії.

— Прошу! — скликнув Рафаель.

— Отже, прошу вас, — говорив вчений, сідаючи у свій фотель — це шкіра осла.

-- Знаю це — сказав молодий чоловік.

— Живе у Персії — пояснював дальше природник — надзвичайно рідкий дикий осел, званий у старинних еквус азінус, а в Татар қулян; Палляс прослідив його на місці і передав науці. В дійсності це звір'я довгий час вважали за твір фантазії. Він відомий, як знаєте, у Святім Письмі; Мойсей заборонив був парувати його з домашніми ослами. У збірках Музею нема дикого осла. Яке величаве звір'я! воно повне таємниць; його око узброєне в рід рефлектора, якому східні народи приписують магнетичну силу; його шерсть краща і більше лискуча як шерсть наших найкращих коней: має попеласті пруги і дуже подібний до зебри; його зір рівний бистротою і докладністю зорові людини; трошки більший від нашого найкращого домашнього осла, відзначається надзвичайною відвагою. Нападений зневея, борониться з подивугідною зручністю проти найдикіших хижаків. Щодо скорості бігу, можна його порівняти лише з летом птахів; дикий осел, мій пане, взяв би в перегонах найліпших арабських і перських коней. Наші звичайні осли не можуть дати ніякого поняття про цього осла, вільного і гордого. Поставу має легку, живу, вигляд інтелігентний, бистрий, фізіономію повну грації, рухи повні кокетерії! Це зоологічний король Сходу. Турецькі і перські забобони приписують йому навіть таємниче походження, а тибетанські і татарські бай-

карі, оповідають про його подвиги, лучать з ним ім'я Соломона. Тимто дикий осел освоєний варта величезні гроші; майже неможливо зловити його в горах, де він скаче як коза і літає мов птах. Шкіра, яку ви мені представили, — говорив дальнє вчений, — це шкіра дикого осла. Є ріжкі думки щодо походження назви. Деякі впевняють, що „шагрі” це слово турецьке, інші кажуть, що Шагрі це місто, де шкіру дикого осла піддають хемічному обробові, як це досить докладно описав Палляс; саме цей обріб надає цій шкірі ту зернистість, яку в ній подивляємо; Мартелен писав мені, що Шагрі, це ріка...

— Дякую вам дуже, пане професоре, за цінні інформації; але маю честь подати вам до відома, що цей кусень був первісно такий великий як... оця мапа — сказав Рафаель, вказуючи Лявлієві на відкритий атлас; — отже за три місяці скорчився дуже сильно...

— Добре — відповів учений — розумію. Усі витвори з живих істот підлягають легкому до зrozуміння природному нищенню, якого хід залежний від атмосферичних впливів. Навіть металі розширяються або корчаться помітно, бо інженери помітили досить поважні щілини між великими каменюками, що були первісно споєні залізними штабами. Наука безмежна, а людське життя обмежене. Тому не маємо претенсій знати всі закони природи.

— Пане професор — сказав Рафаель майже збентежений, — вибачте мені за питання, яке вам поставлю. — Чи ви цілком певні того, що ця шкі-

ра підлягає звичайним законам зоольгії і що можна її розтягнути?

— Ах, певно, що так!... Що за чорт! — сказав пан Лявлій, пробуючи натягнути талісман. Але, пане, — додав — якби ви хотіли піти до Пляншета, славного професора механіки, він напевно знайде спосіб, як подіяти на цю шкіру, щоб її змягчити, розтягнути.

— О, пане, рятуєте мені життя!

Рафаель вклонився ученому природникovi і побіг до Пляншета, залишаючи добросердого Лявлія посередині кабінету, повного слобів і засушених рослин.

Пляншет був це високий, худощавий мужчина, правдивий поет, що загубився серед вічних роздумувань, завжди занятий спогляданням у бездонну пропасть, що зветься: рух. Рафаель застав механіка, як просліджував кульку з агату, яку пускав, щоб котилася по комнаті, чекаючи, аж затримається. Бідний чоловік не мав медалів ні грошей, бо не вмів добре продати своїх обчислень. Щасливий, що живе в погоні за винаходом, не думав ні про славу, ні про світ, ні про себе самого і жив наукою і для науки.

— Цього не можна означити! — кликнув. — А! вітаю вас, пане — сказав, побачивши Рафаеля, — найнижчий слуга. Як мається пані матуся?... Прошу, зайдіть до моєї жінки.

— І я міг би був так жити! — подумав Рафаель, який збудив ученого з задуми, питуючи

його про спосіб, яким можна би подіяти на талісман, що його показав.

— Можете сміятися з моєї легковірності, пане — закінчив маркіз, — але не скрию перед вами нічого. Ця шкіра має таку силу опору, що ніщо не може її перемогти.

— Пане — сказав Пляншет — світові люди ставляться завжди до науки досить безцеремонно; всі говорять нам менш-більш те саме, що один недовірок сказав до Лялянда, спізнившись з якими-сь дамами на затімну сонця: „Може будете такі добре розпочати наново“. Який ви хочете мати вплив на цю речовину? Щоб мати вплив на якусь незнану субстанцію, мусимо наперед її прослідити. Залежно від своїх прикмет, або розтріскається вона під ударом, або опреться їйому; коли вона роздрібниться, а вашим наміром не є розділювати її, то не осягнемо наміченої мети. Коли хочете її стиснути, то треба піддати її одностайному рухові у всіх її частинках, так, щоб рівномірно зменшити віддалу поміж ними. А хочете її розтягнути, то мусимо старатися надати кожному її молекулові таку саму відосередніу силу; бо не зберігаючи цього закону, ми спричинили б перерви у чіткості. Є, мій пане, безмежне число способів і комбінацій у русі. Отже на який спосіб ви рішаетесь?

— Пане, — сказав Рафаель нетерпляче. — йдемені про якийнебудь тиск, доволі сильний, щоб розтягнути цю шкіру в безконечність.

— Кожна субстанція є скінчена — відповів математик — і не можна її розтягнути в безконеч-

ність; але тиск побільшить без сумніву простір її поверхні, хоч і коштом її грубости; вона буде тончати, аж врешті забракне їй матерії.

— Осягніть такий вислід, пане, — кликнув Рафаель — а дістанете міліони.

— Це була би крадіжка ваших грошей — відповів професор з голландською флегмою. — Я покажу вам машину, що й самого чорта роздавила би на муху. Зробила би папірчик з чоловіка в чоботах, з острогами, краваткою, капелюхом, золотом, самоцвітами, з усім... Пане, — додав — завтра підемо до Шпігальтера. Цей знаменитий механік виконав за моїми плянами досконалу машину, якою кожна дитина могла би втиснути тисячу вязок сіна у свій капелюх.

— Отже до побачення завтра!

— До завтра!

— Хай живе механіка! — кликнув Рафаель. — Чи не є це найкраща з усіх наук?

На другий день Рафаель, щасливий, вступив до Пляншета і оба пішли на вулицю Здоровя, що своєю назвою подавала добру надію. У домі Шпігальтера молодий чоловік опинився у величезній салі і побачив велику скількість червоних печей, що гототіли вогнем. Був це дощ вогню, потопа цвяхів, океан толоків, шруб, підоім, траверз, пил, мутер, море пливкового зализа, дерева, вентилів і заливних штаб. Серед міхів, що вили, крещенда молотів, свисту веж, де булькотіло зализо, Рафаель дістався до великої, чистої і добре провітрюваної салі, де міг приглянутися величезній гідравлічній

прасі, про яку говорив йому Пляншет. Подивляв масивні залізні плити і траверзи, злучені могутніми шрубами.

— Коли б ви покрутили сім разів цією корбою у скорім темпі — сказав до нього Шпігальтер, вказуючи на ручку з полірованої сталі, то ви розкришили би сталеву плиту на міліон скалок, які вбилися б вам у ноги як голки.

— Неймовірне! — скрикнув Рафаель.

Пляншет власноручно висунув шагренову шкіру між дві плити, могутньої праси і з повним спокоєм, що його дає науковий досвід, покрутів жваною корбою.

— Лягайте всі на землю, ми пропали! — крикнув Шпігальтер громовим голосом, падаючи сам ниць.

Страшний свист пронизав повітря варштату. Вода, замкнена у машині розсадила залізні стіни і бризнула струєю незвичайної сили. На щастя струя пішла в напрямку старої печі, яку повалила, збурила, скрутила як буревій, що пориває дім і несе зі собою.

— О! — сказав спокійно Пляншет — шкіра ціла і неткнена як мое око! Майстре Шпігальтер! Мусіла бути якась риса у вашій сталі або якась щілина у великій рурі...

— Ні, ні, я знаю свою сталь. Цей пан може забрати собі свою шкіру, якийсь чорт сидить у ній.

Німець вхопив ковальський молот, кинув шкіру на ковало і, розмахнувшись, з цілої сили, яку дає лють, вдарив у талісман. Це був удар, най-

важчий з тих, які колинебудь гевкнули у тому варштаті.

— Навіть знаку нема — крикнув Пляншет, гласкаючи опірливу шкіру.

Збіглися робітники. Підмайстер узяв шкіру і запхав її в горнило з розпаленим вугіллям. Всі, збившися в гурт довкола вогню, нетерпляче чекали на діяння величезного ковальського міха. Рафаель, Шпігальтер, професор Пляншет стояли в середині цієї чорної, настороженої громади. Підмайстер узяв шкіру кліщами, залишивши її спершу на десять хвилин в огні.

— Дайте мені її — сказав Рафаель.

Підмайстер жартом подав її Рафаелеві. Маркіз без труднощів звинув шкіру, холодну і мягкую під його пальцями. Залунав крик жаху і робітники повтікали. Валентен залишився сам з Пляншетом у пустім варштаті.

— Є, без сумніву щось несамовите в тім усім — кликнув Рафаель у роспуші. — Чи ніяка людська сила не зможе вже причинити мені бодай одного дня життя?

— Пане — я помилився — відповів збентежений математик. — Треба було піддати цю дивну шкіру під вплив хемікалій. Ходім до Жафета. Хемія може буде щасливіша за механіку.

Валентен пігнав коня чвалом, в надії, що застане славного хеміка Жафета у його лябораторії.

— Слухай — сказав професор Пляншет до хеміка — спробуй нам розложить цю субстанцію; якщо вдасться тобі витягнути з неї який перве...

то я перший називаю його „діяболіною”, бо ми щойно розвалили гідравлічну прасу, пробуючи її стиснути.

— Покажіть! покажіть! — крикнув радісно хемік, — може це буде якийсь новий первенець!

— Пане — сказав Рафаель — це просто кусень ослячої шкіри.

Барон Жафе приложив до шкіри кінчик своєго язика, що так вправно розпізнавав солі, кваси, алькалії та гази і сказав після кількох проб:

— Ніякого смаку! А ну даймо їй напитися трохи флюорового квасу.

Піддана діянню того квасу, що так завзято розкладає звіринні тканки, шкіра не виказала ніякої зміни.

— Це не є шкіра! кликнув хемік. — Мусимо поступити з цим таємничим незнайомим як з мінералом і дати йому по носі, кладучи його до сковородки, де маю саме червоний потає.

Жафе вийшов і незабаром вернувся.

— Пане — сказав до Рафаеля — дозвольте мені взяти кусник цієї дивної субстанції; вона тaka незвичайна...

— Кусень? — кликнув Рафаель — навіть величини волоска, ні! Зрештою, пробуйте! — додав з усміхом сумним і при цьому жартовливим.

Учений зломив бритву; коли почав надтинати шкіру, спробував розірвати шкіру при помочі сильного розрядження електрики, потім піддав її діянню вольтового стовпа, та всі громи науки розбилися на страшнім талісмані. Була 7-а ввечір.

Пляншет, Жафет і Рафаель, не помітивши, як минає час, чекали на вислід останнього експерименту. Але шкіра вийшла переможно з могутнього потрясіння, якому її піддали при помочі порядної дози хльорку азоту.

— Я пропаший! — крикнув Рафаель. — В тім є божа рука. Мушу вмерти.

Залишив обох учених задубілих.

— Вірю в чорта — сказав барон Жафе після хвилини мовчанки.

— А я в Бога — відповів Пляншет.

В дорозі до дому, Валентена мучила дика лютіть; не вірив уже в ніщо, думки мутлилися йому в голові, клубилися і кружляли як думки кожної людини, що стоїть перед чимось неймовірним. Дома вложив знову шкіру в рямці, де стояла давніше; обрисував її теперішні краї червоною лінією і сів у свому фотелі.

— Вже восьма година! — скликнув. — Цей день минув як сон.

Сперся на поруччя фотелю, склонив голіву на ліву руку і так сидів, заглиблений у чорну задуму, у ті безвиглядні думки, що їх таємницю забирають засуджені на смерть ві свою собою.

— О, Павлино — кликнув — бідна дитино! є безодні, що їх кохання не перелетить, хоч які сильні його крила!

В цій хвилині почув дуже виразно придавлене зідхання і пізнав, силою одного з найзворушливіших привileїв любови, віддих Павлини.

— Ось — сказав до себе — мій засуд! Коли б вона була тут, я хотів би вмерти в її обіймах.

Щирий, радісний сміх змусив його повернути голову до свого ліжка, де він побачив за прозорою заслоною обличчя Павлинни, усміхнене як личко дитини, що тішиться своєю вдалою пристою.

— Я ледви переконала Йонатаса — сказала. — Чи це ліжко не належить до мене, до мене — твоєї жінки? Не гнівайся, коханий, я хотіла тільки заснути біля тебе і зробити тобі несподіванку. Вибач мені цей шалений крок.

Вискочила з ліжка рухом кітки, показалася у своїх муслінах уоя промініста і сіла Рафаелеві на коліна.

— Про яку безодню ти говорив, мій коханий? — спітала з турботливим виразом обличчя.

— Про смерть.

— Робиш мені прикрість — відповіла. — Смерть не лякає мене. Вмерти з тобою, завтра вранці, разом, в останнім поцілунку, це було б щастя. Мені здається, що я живла б іще сто літ. Що значить число днів, коли в однім дні, за одну ніч, за одну годину ми вичерпали ціле життя спокію і кохання?

— Твоя правда, небо говорить твоїми гарними устами. Дай поцілувати їх і вмираймо — сказав Рафаель.

— Отже вмираймо — відповіла, сміючись.

Коло девятої вранці світло просяжало крізь щілини жалюзій; хоч і злагіднене мусліновими заслонами, дозволяло бачити багаті кольори килимів

ї шовком вибивані меблі кімнати, де спочивало двоє коханців. Соловейко сів на ґзимсі вікна; його кілька трелів і шелест крил, коли нагло підлетів, збудили Рафаеля. Поглянув на свою жінку, що спала ще, обіймаючи його голову; виявляла в той спосіб навіть під час сну ніжну турботливість кохання. Чарівно простягнена як мала дитина, з обличчям зверненим до нього, Павлина виглядала, якби дивилася ще на нього і подавала йому уста, напів розкриті рівним, чистим віддихом. Коли його погляд упав на Павлину, розплющила негайно очі, якби освітило її проміння сонця.

— Добрий день, коханий — промовила усміхаючись. — Який ти гарний, ти негіднику!

— Чому ти збудилася? — сказав Рафаель. — Мені було так любо бачити тебе, як ти спиш... я плакав, дивлючися на тебе.

— А я також — відповіла — плакала цієї ночі, дивлючись на тебе, як ти спав, але не з радости. Слухай, Рафаелю, слухай мене. Коли ти спиш, твій віддих не є свободний, у твоїх грудях щось грає; це мене лякає. Під час сну покашлюєш сухим кашлем, цілком подібним до кашлю моого батька, який вмирає на сухоті. Я пізнала з того, як грають твої легені, деякі ознаки тієї хороби. Ще й маеш гарячку, я цього певна, твоя рука була вогка і гаряча... мій коханий! Ти ще молодий --- додала, здрігаючись — ти можеш ще вилікуватись, коли б... Ale ні — скликнула весело — нема в тім ніякого нещастя, ця хорoba заражує, кажуть лікарі.

Обняла обома раменами Рафаеля і випила його віддих в однім із тих поцілунків, в якім зливаються душі.

— Не хочу дожити старости — сказала. — Вмираймо молодими обоє і йдім до неба з руками повними цвітів.

— Ці проекти робимо завжди тоді, коли ми здорові — відповів Рафаель, поринаючи пальцями в волоссі Павлини.

Але рівночасно схопив його страшний приступ кашлю, того тяжкого і звучного кашлю, що мов би виходить з трумни, від якого блідне у хорого чоло і який залишає хороого розбитим, зіпрілим, потрясає всі нерви, розпирає ребра, висмоктує хребетний стрижень і вливає дивну отяжільність у жили. Рафаель, розбитий, блідий, положився поволі, знеможений як той, хто всю силу вичерпав в останньому зусиллі. Павлина дивилась на нього непорушно, очима розширеними від страху, бліда, оніміла.

— Не шаліймо вже так, мій коханий, — сказала, бажаючи скрити перед Рафаелем страшне прочуття, яке її мучило.

Одного березневого ранку в кілька днів після цієї сумної сцени, Рафаель сидів у фотелі, окружений чотирма лікарями, які посадили його при вікні проти світла і один за другим міряли йому живчик, обстукували його і випитували буцімто з великим зацікавленням. Хорій слідив за їх думками і пояснював собі кожний їх рух, і найменші зморшки, що появлялися на їхніх чолах. Ця нарада бу-

ла його останньою надією. Ці судді мали проголосити йому присуд життя або смерти. Щоб вирвати людському знанню його останнє слово, Валентен зібрав трьох найбільших тузів модерної медицини. Завдяки його маєткові і прізвищу, три системи, поміж якими ширяє людське життя були тут, перед ним. Ті три лікарі принесли зі собою цілу фільософію медицини, репрезентуючи боротьбу, яку ведуть спіритуалізм, аналіза, і якийсь глузливий еклектизм. Четвертим лікарем був Горацій Бяншон, людина з великим майбутнім і великого знання, найвизначніший може з молодих лікарів, приятель маркіза і Раствінєка.

Приглядаючись трьом лікарям, Валентен не бачив у них ні дрібки спожаління для свого торя. Всі три мовчазні післякої його відповіді, міряли його байдужими поглядами і випитували без співчуття. Крізь їх ченцість прозирала байдужість. Чи то наслідком певності чи задуми, слова їх були такі рідкі, такі лініві, що хвилинами Рафаель підозрівав, що вони думають про щось інше. Лише обличчя Горація проявляло глибоку журу, зворушення і багато смутку. Він був лікарем надто короткий час, щоб бути вже нечулим на чужий біль і незворушним при ложі жалоби. Провели вони тут якої пів години, мовби брали міру з хороби і хорого, як кравець бере міру з молодця, що замовив весільну одежду; говорили навіть трохи про політику; потім пішли до кабінету Рафаеля, щоб обмінятись своїми поглядами і узгіднити присуд. За якийсь час Горацій промовив в імені всіх:

— Панове доктори однодушно признали потребу негайно приложить пячки на животі та конечність лікувати вас фізично і морально. Спершу строга дієта, щоб успокоїти подразнення організму.. Потім гігієнічний спосіб життя, щоб опанувати моральну ділянку. В тій цілі однозідно радимо вам поїхати до живця в Е, або, коли волієте, до Мон Дор в Овернії. Панове доктори — говорив: дальше Біяншон — ствердили деякі легкі смінни у ваших віддихових органах і тому признали доцільними ті ліки, які я записав вам раніше. Вони вважають, що ваше вилікування це легка річ і будевоно залежати від розумного уживання по черзі цих ріжких засобів... І...

— I ось чому ваша доњька німа!*) — сказав з усміхом Рафаель, почім потягнув Горація у свій кабінет, щоб виплатити їм гонорар за цю безкорисну консультацію.

Місяць пізніше, вернувшись із проходу в гарний літній вечір, кілька осіб, що приїхали до вод в Е, зійшлися в сальонах касина. Рафаель сидів саміт'ю при вікні, обернений плечима до товариства, затоплений в тій безвільній задумі в якій думки роються, зачіпають одна зо одну, розвиваються, не приираючи форм, і проходять повз нас як легкі, ледви забарвлені хмаринки. Смуток стає тоді со-лодкий, радість мрячна, а душа спочиває якби у сні. Піддаючися тому життю без поривів, Валентен купався в теплих подихах вечора, вдихав чи-

---

*) Цитата з Молієра.

сте, запашне повітря гір, щасливий, що не відчуває ніякого болю і що примусив уже замовкнути свої злющій шкірі. У хвилині, коли червоні відблиски сонця на заході простелилися на вершках гір, температура прохолола і Рафаель встав та зачинив вікно.

— Пане — сказала до нього якась старша пані — може будете такі ласкаві не замикати вікна? Душимося тут...

Ці слова вразили Рафаеля особливо гострим диссонансом. Маркіз кинув старій дамі холодний погляд незворушного дипломата, закликав льоня і сказав йому сухо:

— Відчиніть вікно!

На ці слова живе обурення відбилося на всіх обличчях. Зібрані почали перешіптуватись поміж собою, споглядаючи на хорого менше або більше виразистим зором так, якби він допустився якоєсь великої нечестності. Рафаель, який не визбувся ще цілком своєї давньої молодечої скромності, засоромився зразу; але поборов свою ніяковість, зібрав енергію і старався здати собі справу з цієї дивної сцени. Нагла думка прошигла його мозок. Минувшина показалася йому як у привиді; побачив себе, не без здивування, понурим і роздразненим на тлі цього веселого товариства; був завжди занятий думками про свою долю, своєю хороброю, погорджував, здавалося, кожною найбільше припадковою розмовою, оминав усіякого знайомства. Був багатий і розумніший від них, тому заздрили йому і ненавиділи його; його мовчанка дражнила їх ці-

кавість, його скромність видавалася зарозумілістю цим дрібничковим і поверховним людям. Зрозумів безустанний, невибачний злочин, якого допускав-
су супроти них. Невблаганий супроти їх інквізи-
торського деспотизму, умів обійтися без них, але
й сам опинився страшно самотній. В тій хвилині
найшов на нього нагальний напад кашлю. Ніхто
не звернувся до нього хочби з одним з тих бай-
дужих і банальних слів, що бодай підшиваються
під привітне співчуття, навпаки почув ворожі окли-
ки і нарікання, висказувані напів голосно.

— Це заразлива хорoba...

— Господар касина повинен би заборонити
йому входити до сальону.

— В поряднім купелевім заведенні справді
заборонено так кашляти!

— Коли чоловік такий хорий, не повинен при-
їжджати до купелевої місцевості...

— Він прожене мене звідсіль!...

Рафаель встав, щоб не чути загального обу-
рення і перейшовся по сальонах. Хотів знайти
якусь точку опори і підійшов до якоїсь самітної
молодої пані, щоби сказати їй кілька комплімен-
тів; але коли наблизився, вона обернулася до нього
плечима і прикинулася, що приглядається танцям.
Рафаель настрашився, чи не вжив уже цього ве-
чора свого талісману; нечув ні охоти ні сили за-
чинати розмову, тому вийшов зі сальону і скрився
до білярдової кімнати. Там ніхто не заговорив до
нього, не поздоровив його, не кинув йому наймен-
шого доброзичливого погляду. Рафаель глянув

довкола себе і відчув той понурий холод, яким світ віддалює від себе чужу недолю, а який пронизує душу ще гостріше, як грудневий вітер морозить тіло. Схрестив руки на грудях, сперся плечи-ма об стіну і потонув у глибокій мелянхолії. Коли підняв голову, побачив, що залишився сам; грачі повтікали.

— Вистало б' объявити їм мою силу, а почали би обожати мій кашель — сказав до себе.

З цією думкою кинув погорду як плащ поміж світом і собою.

На другий день лікар заведення прийшов до нього; був дуже сердечний і турбувався його здоровям. Чуючи щирі слова, звернені до себе, Рафаель втішився.

— Пане маркізе, — сказав доктор після довшої розмови з Рафаелем — маю вражіння, що розвію ваш смуток. Тепер знаю вже добре ваш організм і можу ствердити, що париські лікарі, яких знання я зрештою дуже ціню, помилилися щодо вашої недуги. Якщо вам не трапиться якийсь нещасливий випадок, пане маркізе, то можете дожити Метузалемових літ. Ваші легені сильні як ковальські міхи, а ваш шлунок засоромив би шлунок струса; але коли залишитеся у гірськім повітрі, наражуєтесь на те, що можуть вас дуже і то дуже скоро покласти в сиру землю. Одною з умов вашого здоровя є густа атмосфера долин. Так, цілюще повітря для людини, яку зідає його геніяльних дух, це запашні левади Німеччини, Баден-Баден, Тепліц. Коли Англія вам не осоружна, то

Її мрячне повітря зробило б вам добре; зате наші води, положені тисячу стіп над рівнем моря, для вас погубні. Такий мій погляд — сказав з рухом повним скромності; говорю це проти наших інтересів, бо ж, коли мене послухаєте, то на власне нещастя стратимо вас.

Якби не ці останні слова, Рафаель дався б був обманути фальшивій добродушності облесного лікаря; але був надто глибоким обсерватором, щоб по акценті, руках і погляді, які супроводили ці легко глузливі слова, не відгадати місії, яку на цього чоловіка безсумніву наложила зграя веселих лікуванців. Ті ледарі з рожевими обличчями, ті старі знуджені дами, ті кочівні англійці, ті молодички, що вирвалися від своїх чоловіків і приїхали до купелей зі своїми коханцями, завзялися таки вигнати бідного засудженця, хирлявого, винищеноого, що на перший погляд, не мав сили опертися щоденному переслідуванню! Рафаель приняв битву, відкривши деяку розвагу в цій інтризі.

— Тому що ви були б дуже нещасливі, коли б я відіхав — відповів лагідно лікареві — попробую послухати вашої ради, і таки залишуся тут. Зараз завтра скажу збудувати тут дім, де будемо утримувати повітря згідно з вашою рецептою.

Зрозумівши гіркий і глузливий усміх, що блукав на устах Рафаеля, лікар тільки вклонився і відійшов не сказавши ні слова.

Після візити доктора Рафаель вибрався на озеро Бурже і казав висадити себе на відлюднім

окрайчику тарного узгіря, де розложилося село Святого Іннокентія. З цього малого півострівка видно було гори Бюжей, у стіп яких пливе Родан, і ціле озеро; але Рафаель любив приглядатися звідси мелянхолійному монастиреві От-Комб, гробівцеві королів Сардинії, що спочивають у підніжжі гір як прочани, що прийшли до мети своєї прощі. Рівномірні удари весел зкаламутили тишу краєвиду. Здивований, що стрічає в цій, звичайно безлюдній частині озера туристів, маркіз приглядався особам, що сиділи в човні, не перериваючи своєї задуми; пізнав на задній лавочці ту старшу даму, що так гостро звернулася вчора до нього. Коли човен перепливав попри Рафаеля, відколонилася йому лише її „панна до товариства”, зубожіла шляхтянка, яку, здається, бачив уперше. За якийсь час, коли вже був забув про прогульковців, що скоро щезли за закрутом, почув біля себе шелест сукні і чиюсь ходу. Обернувся і побачив цю панну до товариства; по її збентеженім вигляді відгадав, що хоче з ним говорити і підійшов до неї. Мала яких трицять шість літ, висока і тонка, суха і холодна, рівночасно стара і молода, висловлювала деякою напущеністю в поведінці ту високу ціну, яку приписувала своїм скарбам і своїм принадам.

— Пане, ваше життя в небезпеці, не йдіть більше до касина! — сказала до Рафаеля, подаючись узд на кілька кроків, так якби вже тут її чеснотливість була загрожена.

— Будь ласка, пані, — відповів Валентен з усміхом, — скажіть ясніше, коли вже зволили прийти аж сюди...

— Ах! — промовила — без важної причини, яка привела мене сюди, я не відважилася б ніколи наразитися на неласку княгині; якби вона знала, що я попередила вас...

— Хто-жби їй те сказав, пані? — скликнув Рафаель.

— Це правда — відповіла панна, кидаючи йому застрашений погляд сови, яку видобули на сонце. — Але думайте про себе — додала; кількох молодих панів, які хотять прогнати вас і цієї місцевости, порозумілися і мають провокувати вас, щоб змусити вас до поєдинку.

Голос старої дами озвався поблизу.

— Пані — сказав маркіз — моя вдячність...

Його опікунка зникла, почувши голос пані, який знову заскріпів серед скал.

— Бідна дівчина! нещасливі розуміють одне одного і помагають собі завжди — подумав Рафаель, сідаючи під деревом.

Не маючи охоти ні дати себе пошити в дурні, ні мати славу боягуза, а може й зацікавлений цією малою драмою, Рафаель зявився того самого дня в касині. Стояв опертій плечима об ватран посередині головного сальону, і старався не дати ніякій притоки до зачіпки; але вже тим, що спокійно приглядався гостям, дражнив до деякої міри товариство. Як великий дог, певний своєї сили, очікував битви, не лаючи надаремно. При кінці

вечора перейшовся кілька разів по салі гри, від входових дверей до білярдової салі, куди час-від-часу кидав погляд на кількох молодців, що грали свою партію. Небаром почув, як вимовляли його прізвище. Хоч говорили пошепки, Рафаель відгадав легко, що був предметом наради; врешті почув кілька речень, сказаних у голос:

- Ти?
- Так, я!
- Не вірю!
- Давай, заложімся!
- О, він піде на це.

У хвилині, коли Валентен, цікавий довіда-тися про предмет закладу, підійшов, щоб при-слухатися розмові, один молодець, високий і силь-ний, вродливий, але з нахабним поглядом людей, що опираються на якійсь матеріальній силі, вий-шов з білярдової салі.

— Пане — сказав до Рафаеля спокійним тоном — мені доручили повідомити вас про одну річ, якої ви, здається не знаєте: ваше обличчя і ваша особа осоружні тут усім, а зокрема мені... Ви занадто чесні, щоб не посвятити себе для за-гального добра — і я вас прошу не показуватися більше в касині.

— Пане, такий жарт, що його робили вже за цісарства в кількох гарнізонах, сьогодні належить уже до дуже простакуватих — відповів холодно Рафаель.

-- Я не жартую — відповів молодий чоло-вік. — Повторяю вам: ваше здоров'я могло б

дуже потерпіти на тім, коли б ви залишилися тут; горяч, світло, атмосфера сальонів, товариство впливають шкідливо на вашу хоробу.

— Де студіювали ви медицину? — спитав Рафаель.

— Пане, я здав іспит зрілості в стрільниці Лепаж у Парижі, а промувався на доктора у Сержіє, короля фльорету.

— Залишається вам здобути ще останню відзнаку — відповів Валентен — перестудіювати ще кодекс чесності і будете скінченим джентельменом.

В цій хвилині молоді людці, підсміхаючися або мовчки, зблизилися від білярду. Інші грачі насторожилися і відложили карти, щоб прислушатися суперечці, яка була їм понутру. Єдиний серед цієї ворожої громади Рафаель старався зберегти холодну кров і не зробити найменшої дурнині; але коли його противник дозволив собі на сарказм, в якім зневага скривалась під дуже болючою і злобною формою, відповів поважно:

— Пане, не лицює вже сьогодні бити когось по лиці, але не знаю, яким словом маю напіятнувати таку нікчемну поведінку як ваша.

— Досить, досить! виясните це завтра — закричало кількох молодих людей, що кинулися поміж суперників.

Рафаель вийшов зі сальону, принявши в характері того, що напіс образу, стрічу біля замку Бордо, на малій похилій леваді, недалеко нового шляху, яким переможець міг утекти до Ліону.

Отож Рафаель мусів невідклично або положитись до ліжка, або покинути живець. Товариство тріумфувало. На другий день, коло восьмої години зранку, противник Рафаеля в товаристві двох свідків і хірурга приїхав перший на умовлене місце.

— Буде нам тут дуже добре; час для поєдинку знаменитий! — кликнув весело, споглядаючи на блакитне небо, на плесо озера і скали, без тіні сумніву чи страху. — Коли раню його в рамя — говорив дальнє — то положу його до ліжка на який місяць, правда, докторе?

— Щонайменше — відповів хірург. — Але лишіть цю вербу в спокою; змучите руку і не будете певні стрілу. Можете забити його замісць ранити.

Затуркотів повіз.

— Це він — сказали свідки, побачивши на шляху подорожню кариту, запряжену в чотири коні і з двома почтиліонами попереду.

— Дивний спосіб! — кликнув противник Валентена. — Іде по смерть почтою...

В поєдинку так як у грі, *найнезамітніші* подробиці впливають на уяву дієвих осіб, яким залежить на висліді гри; тимто й молодий чоловік з деяким неспокоєм чекав на приїзд повозу, який затримався на дорозі. З повозу перший висів старий Йонатас, щоб помогти Рафаелеві, підтримуючи його немічними раменами. Оба зникли у кущах, що ділили дорогу від левади і зявилися аж по якімсь часі. Чотирьох тлядачів цієї сцени огорнуло глибоке зворушення на вид Валентена, спер-

того на рамя свого слуги: блідий і змінений, ішов кроком подагрика, з похиленою головою і не говорив ні слова. Здавалося, що це йдуть два дідусі, однаково знищені, один часом, другий думками; перший мав виписаний свій вік на сивім волоссі, молодий не мав взагалі віку.

— Я не спав, пане! — сказав Рафаель до свого противника.

Від тих слів, холодних як лід, і страшного погляду Рафаеля, правдивий винуватець мусів здрігнутись; він мав свідомість своєї вини і соромився за свою поведінку. Було щось несамовитого у вигляді, в голосі і руках Рафаеля. Маркіз мовчав хвилину, ніхто також не обзвивався. Неспокій і напруження дійшли до вершка.

— Ще час — заговорив Рафаель — дати мені малу сатисфакцію; — але дайте мені її, бо коли ні, то умрете. Ви рахуєте ще в цій хвилині на свою зручність, думаете, що маєте надімною повну перевагу. Отже, мій пане, я велиcodушний і попереджу вас про мою вищість над вами. Маю страшну владу. Щоб знівечити вашу зручність, щоб замрячити вам погляд, довести до судорогів вашу руку і затривожити серце, попросту щоб вас убити, мені досить цього забажати. Не хочу вживати моєї влади, бо це коштує мене забогато. Не ви один заплатилиби за це життям. Але коли відмовитеся прохати вибачення в мене, тоді ваша куля піде у цей водопад, не вважаючи на вашу вправу в убиванні людей, а моя просто у ваше серце, хоч і прицілюватися не буду.

В цій хвилині безладні оклики перервали Рафаелеві. При цих словах маркіз вдивлявся у свого противника нестерпно ясним поглядом; притім випростувався, показуючи незворушно камяне обличчя, подібне до обличчя божевільного.

— Скажи йому, хай замовчить — сказав молодий чоловік до одного із своїх свідків — його голос зивертає мені бебехи!

— Пане, перестаньте... Ваші промови зайві — закричали до Рафаеля хірург і свідки.

— Панове, виконую свій обовязок. Чи цей молодий чоловік хоче залишити якісь останні розпорядження?

— Досить! досить!

Маркіз стояв непорушно, не спускаючи ні на мить очей з Карла, свого противника; який опанований якоюсь майже магічною силою, поводився як птах перед гадюкою — змушений зносити цей убивчий погляд, втікав перед ним і завжди вертавсь до нього.

— Дай мені води, хочу пити... — сказав до того самого свідка.

— Бойшся?

— Так — відповів. — Око цього чоловіка палить і опановує мене.

— Хочеш прохати вибачення?

— Вже не час тепер.

Оба супротивники стояли на пятнацять кроків один проти одного. Кожний з них мав при собі дві пістолі і згідно з програмою мав стрілити двічі, довільно, але після сигналу свідків.

— Що ти робиш, Карле? — скрикнув молодий чоловік, секундант Рафаелевого противника — вкладаєш кулю перед порохом!

— Я пропав! — відповів Карло пошепки — ви поставили мене проти сонця...

— Сонце за вами — сказав до нього Валентин поважно і святочно, набиваючи поволі свою пістолю і не турбуючися ні сигналом, що його вже дали секунданти ні увагою, з якою націлився до нього противник.

Ця надприродна самопевність мала в собі щось жахливої, що потрясло навіть двома почтіліонами, яких звабила сюди кровожадна цікавість. Граючися своєю владою, а може, щоб її випробувати, Рафаель розмовляв з Йонатасом і дивився на нього у хвилині, коли всі почули вистріл противника. Куля Карла обчимхнула галузку верби і відбилася навскоси у воду. Стріляючи наосліп, Рафаель поцілив свого противника в серце і не звертаючи уваги на нього, коли він падав, виймив швидко чаюдійну шкіру, щоб подивитися, скільки коштувало його людське життя. Талісман не був більший, як малий дубовий листок.

— На що ви там дивитеся, почтіліони? В дорогу! — сказав маркіз.

Приїхавши того самого дня до Франції, по прямував негайно дорогою до Овернії і подався до купелей у Мон-Дор. Під час цієї дороги блиснула в його голові одна думка. Подумав собі, що посідання влади, хоча якою могутньою вона і буде, не дає ще знання, як використовувати її.

Влада залишає нас такими, якими ми є і побільшую тільки великих. Рафаель міг усе, а не зробив нічого.

В купелевій місцевості Мон-Дор знайшов той сам світ, що заєдно утікав від нього з тим поспіхом, з яким звірятам втікають від трупа одного зі своїх, звітревши його здалека. Ця ненависть була взаємна. Його остання пригода розбудила в ньому глибоку відразу до людей з вищого товариства. Тимто його першою журбою було вишукати собі якийсь відлюдний захист недалеко від цього літнища. На другий день після приїзду він виліз, не без труду на верх Сансі. Якої півмилі від села, Рафаель зайдов в околицю, де природа, маніжна і весела як дитина, знайшла якби приемництво у тім, щоб ховати там свої скарби; побачивши мальовничий і дикий закуток, Рафаель, постановив там жити. Життя мусіло там плисти спокійно, відрухово, природно як життя рослин.

Коли Рафаель прийшов туди, запримітив кілька коров, що паслися на леваді. Зробивши кілька кроків у напрямку ставу, побачив бідну камінну хатину, вкриту дошками. Смуга диму здіймалась з розваленого комина. Коло дверей стояла велика лавка поміж двома грядочками, червоними від запашних квітів. Ледви видно було мури зпід листя винограду і зпід троянд та ясміну, що росли помішані, як попало. Байдужі на ці сільські прикраси, мешканці не дбали про них і залишали природі її первісну і дику красу. Пеленки, розвішені

на кущі порічок, сушилися на сонці. Був там ще, що сидів на терлиці, а нижче, жовтий горнець, чисто вимитий, лежав поміж лупиною бараболь. Цей домик був подібний до пташачих гнізд, майстерно приліплених до скельних заломів, повних краси і при цьому недбалих. Колій Рафаель прийшов туди, сонце кидало своє проміння з правого боку, збогачуючи коліри рістні, і підмальовувало світлами та контрастами тіней тло жовто сірих скал, ріжноманітну зелень листя, безліч блакитних, червоних і білих квітів, очашки пялунів, мягкі оксамити мохів, червоні овочі гоґодзів, а головно ясне плесо вод, де вірно відбивалися гранітні верхи, дерева, дім і небо. Теплий подих вод, квітів і скельних печер, що леготів над цим безлюдним затишком дав Рафаелеві майже почуття роскоші. Маєстатичну тишу, що панувала в цій долині, забутій може навіть у реєстрах податкового уряду, перервав нагло гавкіт двох собак. Собаки викликали на двір опецькуватого хлопчика, що станув роззявивши рота, потім вийшов дідок з білим волоссям, середнього росту. Ці дві істоти були в гармонії з краєвидом, повітрям, квіттям і домом. Здоровя переливалося в цій буйній природі, старість і дитинство були тут гарні. Оба стояли мовчаки, один коло одного, оживлені тим самим почуванням, виражаючи обличчям повну однозгідності з довкільним безтурботним життям. Небаром з'явилася на порозі жінка, яких трицяті літ. Вона йшла і пряла. Була ще овернійка, з румяним, веселим, щирим обличчям, з білими зубами, з по-

поставою, чіпцем і сукнею, з буйними грудьми і мо-
вою справжньої овернійки — було це повне вті-
лення цього краю, його трудячих обичаїв, темно-
ти, господарності та сердечності.

Поздоровила Рафаеля; почала розмову. Собаки успокоїлися, дідок сів на лавку на сонці, а дитина ходила за мамою крок у крок, мовчи; але уважно приглядаючися чужинцеві.

— Не боїтесь тут, жінко?

— А чого-ж би ми мали боятися, пане? Як засунемо двері, то хто ввійде сюди? О, ми не бої-
мося нічого. Зрештою, — сказала, впроваджуючи
маркіза у велику кімнату — що злодії могли б
у нас забрати?

Показала на стіни, почорнілі від диму, на-
яких за цілу окрасу висіли на синьо, червоно і зе-
лено розмальовані образи, що представляють
„Смерть Кредиту”, „Муку Спасителя” і „Гренади-
рів цісарської гвардії”; в кімнаті стояло старе го-
ріхове ліжко з кольонами, стіл на точених ногах,
стільці, діжа на тісто, солонина висіла на стелі,
була сіль у горшку і піч; а на притічку стояли по-
жовклі, кольоровані гіпсові вироби. Вийшовши
з хати, Рафаель побачив серед скал чоловіка, що
тримав у руці рискаль і похилений дивився цікаво
в сторону дому.

— Це, пане, мій чоловік — сказала оверній-
ка, із ширим усміхом селянки, — він перекопує
землю.

— А цей дідок, то ваш батько?

— Ні, це, вибачайте, дід моого чоловіка. Так як його бачите, має сто два роки. О, це був сильний хлоп; тепер уже лише спить, пе та їсть. Бавиться завжди з малим.

В одну мить Валентен рішився провести життя між цим дідусем і цією дитиною, віддихати їх повітрям, їсти їх хліб, пити їх воду, спати їх сном, витворити собі їх кров у жилах. Химера людини, що вмирає! Стати немов устрицею, приляпленою до цих скель і врятувати свою шкаралущу ще на кілька днів! Його серце виповнив той глибокий егоїзм, в якім зникає всесвіт. В його очах не було вже світа, цілий світ перейшов у нього. Для хорих світ зачинається в головах, а кінчиться у ногах ліжка. Цей краєвид став ліжком Рафаеля.

Там, у скалистій долині жив Рафаель якийсь час без турбот і бажань, відчуваючи сліду поправу, якийсь духовий добробут, що присмилив його хвилювання, притишив терпіння. Вдирався на скали і сідав десь на шпилі, звідки його очі охоплювали безмежний краєвид. Так сидів цілими днями як рослина в сонці, як заяць у своїм леговиці. Старався вжитися у внутрішній ритм цієї природи, злитися якнайдокладніше з її пасивним послухом, щоб підпасти під деспотичні і самозбережні закони, що кермують безвільними живинами. Не хотів уже більш двигати самого себе. Подібний до давніх злочинців, які переслідувані законом, находили спасення, коли заховались у тіні вітвяря, пробував він сховатись у святая святих свого

життя. Фантастично перемішав своє життя з життям цієї скали, вріс у неї. Завдяки цьому штучному оздоровленню, подібному до тої цілющої ма-ячні, що їх зсилає природа, щоб ставала відпочинком у терпіннях, Валентен у перших хвилинах свого побуту серед того веселого краєвиду заживав роскошій другого дитинства. Думав, що вже вирятувався.

Одного дня вранці, лежав випадково в ліжку аж до полудня, потонулий у своїх думках, випрядених з уяви і сну, коли нараз почув перший раз бюлетин свого здоров'я, що його подавала господиня Йонатасові, який, як кожного дня, прийшов про нього спитати. Овернійка думала певне, що Валентен ще спить, і не внизила діяпазону свого гірського голосу.

— Ані ліпше, ані гірше — говорила. — Знову кашляв цілу ніч, що мало духа не віддав. Кашляє, плює, бідний, що аж жаль дивитися. Ми вже з чоловіком говорили, звідки він набирає тієї сили, щоб так кашляти? Аж серце крається. І що це за така проклята недуга. Недобре з ним, направду! Боймося, що колись уранці застанемо його в ліжку неживого. Блідий такий, як той Ісусик з воску! Тож бачу його кожного дня, як встає, кажу вам, шкіра і кости. І вже, шануючи вас, навіть чути його недобре! А йому все одно — бігає по горах, якби мав здоров'я за двох. Твердий чоловік, навіть не поскаржиться. Але поправді, ліпше було би йому лежати в землі, як ходити по світі, так бідака намучиться! Ах, Боже — говорила далі —

це тільки парижани мають такі собачі хороби! Звідки вони їх беруть? Бідний пан. Це певне, що добре воно не скінчиться. Ця лихоманка, це вона так його зїдає, жре, нищить! Він навіть не догадується того, нічого про те не знає. Не бачить нічого... Не треба плакати, пане Йонатасе! Треба собі сказати, що буде щасливий, як не буде більше терпіти.

Голос Рафаеля був уже за слабий, щоб крикнути і він мусів зносити цю страшну балаканину. Однак зірвався врешті з ліжка і показався на порозі.

— Ти старий драбуго — закричав до Йонатаса — хочеш мене забити?

Господиня думала, що побачила якусь мару і втікла.

— Заказую тобі — кричав Рафаель дальше — цікавитися моїм здоровям.

— Так, пане маркізе — відповів старий слуга, втираючи сльози.

— Найліпше зробиш, як не будеш приходити сюди без моого наказу.

Йонатас хотів послухати; але перед відходом кинув маркізові вірний і спочутливий погляд, в якім Рафаель відчитав свій присуд смерті. Знеохочений, освідомлений нараз про свій правдивий стан, Валентен сів на порозі хати, заложив руки на грудях і схилив голову. Йонатас, переляканий, приступив до свого пана:

— Пане...

— Геть! геть! — закричав хорий.

На другий день рано Рафаель видряпався на скали і сів у виповнену мохом щілину, звідки міг видіти доріжку, що вела з купелевої місцевости до його закутини. У стіп гори побачив Йонатаса, як знову розмовляв з овернійкою. Якась злобна інтуїція пояснивала йому всі киви головою, всі безнадійні рухи, цілу сумну найвищість цієї жінки і навіть казала відгадувати її лиховісні слова. Знятий жахом, утік на найвищі верхи гір і там залишився аж до вечора, не всилі прогнати понурих думок. Нараз, як тінь у тінях вечора станула перед ним овернійка; її спідниця в білі і чорні пружки вразила його поетичну уяву подібністю до ребер кістяка.

— Вже паде вечірня роса, паноньку — сказала. — Як не підете звідси, то найдуть вас тут, як овоч, що облетів з дерева. Треба йти додому. Це нездорово дихати росою, а ще й як ви не мали нічого в роті від рана...

— До сто сот чортів! — закричав Рафаель — ти стара відьмо, дай мені жити, як мені подобається, або я забираюся звідси! Не досить, що копаєш мені гріб щорана, а ще приходиш копати мені його вечором...

— Гріб, паноньку! Я — копати вам гріб!... Який-же то гріб? Та-ж я хотіла б бачити вас здоровим як наш тато, а не у гробі. Гріб! Всі ще маємо час до гробу...

— Досить — кликнув Рафаель.

— Опрітесь на моє рамя, пане.

— Не хочу!

Почування, яке найтяжче переносити людині, це — милосердя, головно, як вона на нього заслуговує. Ненависть побуджує, приневолює жити, намовляє до помсти; милосердя вбиває, ще більше ослаблює нашу слабість. Це зло облесне, погорда скрита під ніжністю, ніжність притаєна у зневазі. Рафаель знайшов у столітнього старця милосердя, що аж сяло тріумфом, в дитини милосердя цікаве, у жінки милосердя докучливе, у чоловіка милосердя вираховане; але під якою формою це почування не проявлялось би, завжди було загітне смертю. Це милосердя викликало в душі Рафаеля понуру поему жалоби і мелянхолії. Страшна фраза трапістів: „Брате, треба вмерти”, було завжди виліпана в очах селян, серед яких жив. Не здав, чого боїться більше, — їх простих слів чи їх мовчанки; все в них його мучило.

Одного ранку побачив двох чорнозодягнених людей, що кружили довкруги нього, немов обнюхуючи його і оглядаючи потайки; потім, прикидаючись, що прийшли сюди на прогулку, звернулися до нього з кількома банальними питаннями, на які відповів коротко. Пізнав у них лікаря і пароха купелевої місцевості, яких без сумніву вислав сюди Йонатас, або візвали господарі, чи може стягнув їх сюди запах близької смерті. Побачив тоді свій власний похорон, почув похоронні співи, порахував свічки. Красу цієї багатої природи, серед якої сподівався знайти життя, бачив тепер уже через жалібний серпанок. Все, що передтим віщувало йому довге життя, тепер ворожило-

йому близьку смерть. На другий день виїхав до Парижа, супровождений мелянхолійними і сердечно жалібними побажаннями своїх господарів.

Після цілонічної подорожі Рафаель прокинувся в одній з найкращих долин у Бурбонне, якої веселі краєвиди та овиди змінялися перед ним швидкою чергою, мов імлисті картини сну. Природа розтягалася перед ним з жорстокою маніжливістю. Розбавлена, жива як дитина, ледви здібна помістити в собі любовну соковистість червня, насильно притягала до себе згаслий погляд хорого. Засунув завіси в кариті і старався заснути. Вечором, коли минули Косне, збудила його весела музика сільської забави. Пошта була недалеко майдану. Заки поштиліони перепрягали коні, Рафаель приглядався танцям розбавленої громади. Побачив закосячені квітами, гарні, спокусливі дівчата, оживлених парубків, повні, весело зачервонілі від вина обличчя старих селян. Малі діти пустували, старі жінки розмовляли серед сміхів. Все мало свій вираз, радість малювалася навіть в одягах і заставлених столах. Подібно як усі при смерти, вражливі на найменший галас, Рафаель не міг стримати в собі ні проклону ні бажання, щоб ці скрипки замовкли, щоб зник рух, затих гомін, розприслася ця глупзлива забава. Пригноблений всів до повозу. Коли знову поглянув на майдан, побачив, що радість згасла, дівчата розбіглися, а лавки були пусті. На підвищенні для музики лише один сліпий музикант грав на своїм клярнеті якусь крикливу мельодію. Ця музика без танцюючих, цей єдиний дідусь з по-

морщеним обличчям, у лахмітті, з розвіяним волоссям, захованій під липою, що була наче фантастична картина бажань Рафаеля. З неба як з ведра лив зливний дощ, що родиться нагло з червневих, наелектризованих хмар і так само нагло надстає. Це було таке природне явище, що Рафаель, побачивши на небі кілька білявих хмаринок, що їх гнав вітер, не подумав навіть про те, щоб подивитися на свою чародійну шкіру. Втиснувся в куток карити, що незабаром покотилася по дорозі.

На другий день сидів уже в себе дома, у своїй кімнаті при ватрані. Казав запалити собі великий огонь, було йому холодно. Йонатас приніс йому листи. Всі були від Павлині. Відчинив перший без поспіху, розгорнув його так, якби це був якийсь папір з пригадкою від вірителя. Прочитав перше речення:

„Ти виїхав! але ж це втеча, мій Рафаелью... Як! ніхто не може сказати мені, де ти? Коли я не знаю, то хтож буде знати.”

Не цікавий на дальший зміст, узяв байдуже листи і кинув їх в огонь, приглядаючись пригаслим оком іграшкам полумені, що скручувала запашний папір, звивала його, обертала і пожирала.

Рештки листів відкочувалися на попіл, так що міг бачити початки напів спалених речень, слів, думок. Відчитував їх у полумені напів відрухово, якби для забави.

„...Сиджу під твоїми дверми... чекаю... химера... послушна... Суперниці... я ні! твоя Павлина... любить... більше не Павлина? Коли б ти хотів мене

покинути, ти не втікав би... Вічна любов... Умерти..."

Ці слова збудили в ньому мовби докори; взявши піцці і вибрав з полумені останній клаптик листу:

„Я негодувала, — писала Павлина — але не скаржилася, Рафаелю! Залишаючи мене далеко від себе, ти напевне хотів відняти мені тягар якоїсь журби. Колись ти може вбеш мене, однаке, ти надто добрий, щоб давати мені терпіти. Але не відіїжджає більше так! Вір мені, я можу знести найтяжкі муки, але при тобі. Маю в серці для тебе багато більше любови, як я тобі виявила. Можу знести все, лише щоб не плакати далеко від тебе і не знати, що ти..."

Рафаель положив на ватрані цей почорнілий від огню недогарок листу, потім нагло кинув його назад в огонь. Цей клаптик паперу був занадто живим образом його любови і його нещасливого життя.

— Іди пошукати пана Біяншона — сказав до Йонатаса.

Горацій прийшов і застав Рафаеля в ліжку.

— Мій дорогий, чи можеш приладити мені напиток, легко заправлений опієм, який утримував би мене у безустаннім півсні, але так, щоб постійне вживання цього засобу не приносило мені шкоди?

— Нічого лекшого — відповів молодий лікар; однак треба би таки притім вставати на кілька годин денно, щоб істи.

— Кілька годин? — перервав йому Рафаель.

— Ні! ні! найбільше на одні годину!

— Що хочеш тим осягнути? — спитав Біяншон.

— Сплати, це також жити! — відповів недужий. — Не впускай нікого, навіть панни Павлини Вічнав! — сказав до Йонатаса, коли лікар писав свою рецептку.

— І що ж, пане Горащє, чи є яка надія? — спитав старий слуга молодого лікаря, відвідячи його до дверей...

— Може тягнути ще довго, а може вмерти ще цього вечора. У нього вигляди на життя і на смерть одинакові. Нічого тут не розумію — відповів лікар, махнувши рукою. — Треба його розважати.

— Розважати його! пане, ви його не знаєте. Недавно він забив чоловіка і навіть не моргнув!... Ніщо його не розважить.

Рафаель пробув кілька днів у небутті свого штучного сну. Коло восьмої години ввечір вставав з ліжка; не маючи навіть ясної свідомості свого істнування, заспокоював голод і негайно знову клався. Закопав себе у глибокій мовчанці, у повному запереченні руху та думання. Одного дня пробудився багато пізніше, як звичайно і не знайшов свого обіду. Задзвонив на Йонатаса.

— Я голодний! Де мій обід? — спитав.

Йонатас усміхнувся задоволено, взяв свічку і повів свого пана, який знов став якби автоматом, у просторий передсінок; потім нагло отворив две-

рі. Рафаель станув залитий світлом, осліплений, заскочений несподіваним видовищем: свічники з запаленими свічками, найрідші квіти з теплярні розложені артистично, стіл, що вгинався від срібла, золота, перламутру, порцеляни; заставлений королівський бенкет дразнив своїми паходами піднебіння. Побачив гурт своїх приятелів у товаристві багато одягнених, прегарних жінок, з відкритими декольтами, з голими раменами, з волоссям, повним цвітів, з блискучими очима, кожну в іншім роді, всі спокусливі під пишними сукнями. Оці всіх гостей іскрилися радістю, любовю і насолодою. У хвилині, коли мертвєцьке обличчя Рафаеля показалося у дверях, вибух наглий крик, нагальний, іскристий, як проміння цього імпровізованого бенкету. Голоси, паході ,світла, ці жінки незвичайної краси поділали на змисли Рафаеля, розбудили в нім жадобу. Він почув, що його руку стискає якась пестлива долоня, долоня жінки, якої білі, свіжі рамена витягалися, щоб його обняти, долоня Аквіліни. В тій хвилині зрозумів, що ця картина не була імліста і фантастична, як перелетні зяви його блідих снів; крикнув страшно, затріснув двері і вдарив свого старого слугу в лицце.

— Потворо, ти присягнув собі мене доконати! — закричав.

Потім, тримуючи від небезпеки, якої оминув, знайшов ще стільки сили, щоб дійти до своєї кімнати, випив велику дозу насонного напитку і, поклався до ліжка.

— Що, до чорта! — сказав Йонатас — адже пан Біяншон сказав, щоб його розважати...

Було коло півночі. В цій годині Рафаель, завдяки одній з цих фізіольгічних примх, що дивують і приводять до роспути медицину, ясків у сні незвичайною красою. Живий румянець красивого бліді лицівки. Його чоло, гарне як у дівчини, блисціло генієм. Життя цвило на цім спокійнім і випочатім обличчі. Здавалося, мала це дитина, що заснула під опікою мами. Спав добрим сном, малинові уста дихали рівно і чисто; усміхався, перенесений без сумніву у сні в якесь гарне життя.

— Отже ти тут?

Ці слова, сказані срібним голосом, розсіяли імлисті картини сну. У світлі лямпи побачив Павлину, що сиділа на його ліжку, але Павлину, що ще вигарніла через розстання і біль. Рафаель зачімів на вид цього обличчя білого як пелюстки водної лілеї, що обрямоване довгим чорним волоссям видавалося в сутінках ще біліше. Сльози виписали на її лицівках свою близкучу дорогу і так зависли, готові впасти при найменшім порусі. У білому одязі, з похиленою головою, ледви дотикаючи ліжка, була як янгол, що злинув з неба, як привид, що може розлетітися від одного подиху.

— О, я все забула! — скликнула, коли Рафаель розплющив очі. — Маю голос лише на те, щоб сказати тобі: я твоя! Мое серце повне кохання. Ах, ніколи янголе моого життя, ти не був такий гарний! Твої очі кидають блискавки... Але я дога-

дуюся всього. Ти їздив шукати здоров'я, без мене, ти боявся мене...

— Іди, іди! лиши мене! — відповів врешті Рафаель глухо. — Але ж іди, кажу! Коли залишишся тут, я умру. Хочеш, щоб я вмер на твоїх очах?

— Умер? — повторила. — Хіба ти можеш умерти без мене? Умерти? — але ж ти молодий! Умерти? але ж я тебе люблю! Умер! — додала глибоким, горлянним голосом, і взяла безнадійним рухом його руки у свої... — холодні! — сказала. — Чи це омана?

Рафаель витягнув зпід своєї подушки клаптик своєї чародійної шкіри, малий і тонкий як листок барвінку і показав їй:

— Павлино, єдина окрасо моого життя, розійдімся — сказав.

— Розійдімся? — повторила, остоціла.

— Так. Бачиш цей талісман; він сповняє мої бажання і в ньому все мое життя. Ось і все, що мені залишилося. Коли ти ще раз поглянеш на мене, умру...

Дівчина подумала, що Валентен збожеволів. Узяла талісман і принесла лямпу. Освітлена мерехтливим світлом, що падало одночасно на Рафаеля і на талісман, приглядалася дуже уважно свому коханцеві і тій останній частичці шагренової шкіри. Побачивши Павлину, таку гарну у своїй трипозі і своєму коханні, Рафаель не мав уже сил опанувати своєї думки: спомини роскішних сцен і пянких пестощів кохання перемогли в його віддавна

приспаний душі, і вибухли в ній як зле погашений вогонь.

— Павлино, ходи... Павлино!

Страшний крик вирвався з горла дівчини, її очі розширилися, брови, нагально стягнені нечуваним болем, розійшлися від жаху; вона прочитала в очах Рафаеля те дике кохання, на яке колись була така горда; але рівночасно, як це пожадання зростало, шкіра в її руці, скорчуєчись, лоскотала її долоню. Без надуми втікла до сусіднього сальону, затріснувши за собою двері.

— Павлино! Павлино! — кликав умираючий і біг за нею — люблю тебе, обожаю тебе, бажаю!... Проклену тебе, коли мені не відчиниш! Хочу вмерти твоїм!

Незвичайною силою, останнім близком життя, виважив двері і побачив свою вирану, майже нагу, як качалася на канапі. Павлина даремно намагалася пробити себе ножем і щоб завдати собі скору смерть, старалася тепер задушити себе своїм шалем.

— Якщо я умру, він буде жити! — думала, стискаючи петлю на своїй ший.

Рафаель кинувся на неї як хижий птах на добичу, розірвав шаль і хотів узяти її у свої обійни. Шукав слів, щоб виразити жагу, що пожирала всі його сили; але віднаходив уже лише здушені звуки і харчіння у своїх грудях. Врешті, не всилі видобути голосу, вкусив Павлину у грудь. Появився Йонатас, переляканий криками, і старався забрати від дівчини трупа, над яким вона склонилася навколошках у куті.

— Чого хочете? — сказала. — Він мій, я його вбила, чи я не виворожила цього?

Епільог.

— А що сталося з Павлиною?

— А! з Павлиною? добре. Чи сиділи ви коли зимовим вечором дома перед своїм ватраном і віддавшися споминам кохання і молодості, відвілялися у пруги, що іх вижер вогонь, в дубовім поліні? Тут полумень рисує червоні поля шахівниці; там миготить оксамитом; блакитні язички бігають, скачуть і траються на розжаренім тлі ватри. Зявляється незнаний маляр, що вміє малювати цим полуменям; цей артист рисує на тлі цих мерехтливих тонів фіолету або пурпурі обличчя повне нечувано надприродної ніжності, перелетну заяву, якої припадок уже більше не повторить: це жінка з волоссям розвіянім на вітрі, якої профіль дихає великою пристрастю: вогонь у вогні! Всміхається, зникає, не побачите її більше. Прощай, полуменний квіті! прощай, неповний, нежданий першню, що прийшов надто скоро або надто пізно, щоб стати гарним діамантом!

— Але Павлина?

— Не розумієте? зачинаю заново. Місця! Місця! Вона приходить, вже тут, королева ілюзій, жінка, що минає як поцілунок, жінка жива як блискавка, як блискавка полуменяна, істота безтілесна, сам дух, сама любов! Вдяглась в якесь тіло з полумені, а може для неї полуменя оживилося на хвилину! Лекша як птах паде біля вас, а її страш-

ні очі заворожують вас; її лагідний, але могутній віддих притягає ваші уста з магічною силою; вона втікає і пориває вас, не чуєте вже землі. Хочете один єдиний раз доторкнутися вашою шаленою долонею цього сніжнобілого тіла, погладити її золоте волосся, поцілувати її іскристі очі. Тремтите всіми нервами, ви цілі перемінилися в пожадання, у пристрасть. О, щастя, якого словом неопишеш! ви торкнулися її уст; але нараз жорстокий біль пробуджує вас. Ах! ах! ваша голова упала на ріг вашого ліжка, а ви цілували його бронзовий матонь.

— Але ж, пане, я питав про Павлину?

— Ще? послухайте. Одного гарного ранку, виїхавши з Тур, молодий чоловік, що їхав на пароході Віль д'Анжер, тримав у своїй руці руку гарної жінки. Злучені так, обое довгий час подивляли понад широкими водами Льоари білу постать, що штучно виквітла на тлі імли як витвір вод і сонця, або як примха хмар і повітря. Та пливка постать зринала в повітрі як надаремно шукане слово, що зринає в памяті і не дається схопити; проходжувалася поміж островами, хитала головою пісміж високими тополями; линула над селами, над горбками і немов боронила пароплавові проплисти по-при замок Д'Юссе. Сказали б ви якась богиня, що хоче оборонити свій край перед новими наїздами.

— Добре, розумію, це Павлина. А Федора?

— О, Федора! ви її зустрінете... Була вчора в Буфон, сьогодні вечором піде до опери, вона є всюди. Це — можна сказати — суспільність.

35